

23494/I,2 34896

АНТІН КРУШЕЛЬНИЦЬКИЙ

ДУЖИМ ПОМАХОМ КРИЛ

РОМАН

ПЕРШИЙ ТОМ

(Друга частина)

КИЇВ • ВІДЕНЬ • ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО „ЧАЙКА“

~~23194/I,2~~

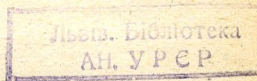

~~399~~

RECEIVED
MAY 11 1964
AIR MAIL

PROG

MS 2-4015-644

9692

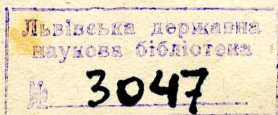
Коло будинку гімназії збирається молодь уже від шостої години ранку. Приходять з усіх боків, ведені сонцем, і тільки вже коло гімназії дізнаються, котра це година. Головно ті, що приходять із сел, ніколи не знають, як їм вибратися, щоб прийти у пору. Влітку вже де-хто зараз після п'ятої години надтягає до гімназії і тут пересиджує до восьмої, коли то починається наука; тепер в-осени приходять трохи пізніше, але деяких таки приганяє до школи звичка раніш, ніж треба. Між шостою й сьомою буває на великій площі довкола будинку гімназії трохи чи не половина учнів. Одні вчать, інші повторяють лекції, ще інші бігають, ловлять один одного, забавляються жваво, галасують.

Повно тут гамору, повно руху. Сірі стіни гімназійного будинку оживляються від дзвінких, галасливих криків, від сміхів веселих, свободних, від вигукування, накликування, від біганини дітвори, від вольного, нічим не вязаного молодечого життя.

Найбільше гамору робить червоний, як буряк, здоровий хлопчина — „Пущвірок“. Як тільки прийшов, зараз роздивляється на всі

Дужим помахом крил, І.

14

боки, шукає когось, про кого думав уже по дорозі. Побачив. Підбігає. Забігає його ззаду, вдаряє з усієї сили долонею в плечі і вже — в ноги, навтіки. Зачеплений кинувся. Він того самого росту й дуже подібний до Пуцвірка виразом очей, жвавих, рухливих, таких метких, що ні хвилинки не вдержаться на місці. Прийшовши на площу, він напевно перш усього шукав за „Пуцвірком“. Коли б його був уже застав, був би без сумніву зробив з ним те саме. Тепер, заскочений ударом, крикнув, метнувся, хотів відплатити, бачить, що противник задер ноги за пояс, — нема що — кидає книжки на землю, починає гнатися за збиточником. Ураз із ним пускаються в перегони й інші з його гурта. А той то пристає, то втікає, ось-ось попадеться в руки, вже кричить, ні, визволяється... і далі — драла! При тому забігає за старших, ховається за них. Одні відштовхують його, інші помагають ловити. Але ще інші захоплюються його успіхом, починають помагати йому, кидаються противникам під ноги, спиняють їх... Гамірлива забава захоплює що-раз то більший гурт. А з того всього сміхи, крики, верески, аж повітря тремтить, аж листя на кущах хвилюється...

Ця криклива зграя не може припасти до вподоби гурткові, який балакає видно про дуже поважні речі.

Посеред кола товаришів стоїть у тому гурткові жвавий, веселий хлопчина, повен руху, енергії, життя. Оповідас про щось. Очі в нього іскряться, мигають на всі боки, перескакують допитливо з одного лица на друге. Він поглядом очей не тільки слідкує за вражінням своїх слів — шукає потвердження, признання, заохоти. З того, як його слухають, видно, що це один з тих, що вже замолоду має дар проводити, скоряти собі інших. Це видно з його стрункої, гордої постави, з погляду його бистрих очей, з його свободних, енергічних рухів, а ще більш із того, як уважливо заслухаються в його слова товариші, задивлюються в його постать.

Коли надлетів до цього гурта табунець пустунів та, вриваючися між слухачів, поза них, розбив спокій цього гуртка, промовець не втерпів. Крикнув з досади і — диво! — на голос його крику розсипалися збиточники. Тільки Пуцвірок задер голову вгору, втопив у противника очі, немов кидав йому визов у лице. Хвилину намагався витримати гострий погляд старшого противника. Випростані постаті — з одного боку дівка, з другого юнака — так нагадували одна одну, що відчувалося між ними споріднення душ. Але Пуцвірок хутко спам'ятався. Не знати, чи зміркував усю непристойність свого вчинку, чи побоювався позаушників і то не тільки від одного

— від усього гурта, в одну мить засміявся і пурхнув за своїми товаришами. Розсипаний гурт старших міг знову об'єднатися до спокійної поважної розмови.

Табунець полетів далі, натрапив на нову перешкоду, але зацікавився перед нею. Почав її обминати. Там під стіною сидить на гізимсі задуманий самотник. Бліде його лице, вкрите синіми жилами, говорить само за нього. Цей юнак видно не дуже багато часу витрачує на забаву, на проходи, на марнування дорогих хвиль життя. Найбільший його друг, книжка, приковує до себе всю його увагу. І тепер увесь час листує в книжці й чи чогось шукає, чи щось нагадує собі? Але із незадоволеного виразу лица, із зморщеного чола, з рухів голови видно, що щось його турбує. Він час до часу повертає голову в сторону товариша, що стоїть недалеко від нього й задивлений у книжку, бубонить рівномірним одноставним голосом завдану лекцію. Хотів би його спам'ятати. Та поки той змиркував, чого хотіли б од нього, причвалав табунець пустунів і, як молоді лошата, здивовані невиданим чудовищем, спиняються перед тим, як вони називали його, „філософом“. Мали б велику охоту й його зачепити. Але суворий, а при тому добрячий його погляд спинив їх від збитків. Пурхнули далі. І „філософ“ остався знову із своїми думками.

Тільки ще досадніше тепер відчуває неміле товариство бездушного „коваля“.

Як він може так без мисли, як машина, повторяти сотки разів одно і те саме слово? — думає, подратований. — Аж млісно стає від самого слухання. Намагається ще раз увільнитися від його товариства. Звертає ще раз до нього свої очі, але бачить, що це все недоцільне, що це зовсім не помагає. Тоді встає, переходить на інше місце.

Але й тут нема йому спокою. Тут, як-раз, зливається увесь гурт тих, що переганялися. Тепер їм уже не до того, щоб вважати на „філософа“. Вони в самому розгарі забави. От-от притиснуть чепуруна-пуцвірка. Такий счиняють крик, сміх, регіт, що „філософ“ тільки хитає плечима й відходить аж у сам куток гімназійного городу. Кладе там книжки на землю, сідає на них та вглиблюється в свої роздумування.

Це той, що про нього вчитель Сумний, бувало, говорить: Він для святого спокою своєї душі, для тихого заглиблювання в свої міркування, в свої поважні думи, втікатиме від гамору життя, вступатиметься з дороги тим, що йдуть пробоем...

Приходять уже й дівчата. В селянських та міщанських одежах — діти села. Вони стають в одному гурткові. Але й між ними бувають всілякі. Ті наймолодші заводять між

собою забави зовсім на лад хлопячих. Тільки це не буває з таким широким розмахом. Ні не кричать так голосно, ні не регочуться. Їх сміх — придавлені хіхоти. І бігають вони не далі, як в-околі свого гурта. Позбавляє їх сміливости те, що ні одна із старших товаришок не дає втягти себе до забави. Врешті залишають біганину й тільки одна з них відскакує від дівочого гуртка та пристає до забави з хлопцями. Там вона вже на рівні з ними. І рухами й голосом і тоном...

Старші дівчата стоять досить непорадні. Хотіли б і задержати повагу й так і видно, що їм це не йде. Не знають, як би то робити. Не знають, як стояти, як ходити, як говорити. Вони вже відчують, чого не треба б робити, але що мають робити і як їм те робити, здається, ще не знають. Бувають з усього свого поведіння незадоволені, а для стороннього ока дивні й смішні.

З учителів немає тут ще нікого. Вони не приходять раніш, як після сьомої. Та ще й тоді вони більш собою заняті, ніж учнями. Тільки коло пів до восьмої починається спільне співжиття учителів і учнів.

Перший приходить майже завжди Сумний. Він мешкає недалеко гімназії. З вікон своєї хати він має перегляд того, що діється коло гімназії. Звичний до гаморів і веселого руху та переконаний, що це свідчить про

здоровля молоді, він ні раз не турбується тими криками на гімназійному подвіррі. Виходить з хати посміхнений, у веселому настрої. Проводить його що-дня до дверей дружина й синок. Він прощається з ними, жартує на відхідному й так, з розясненим лицем, виходить на вулицю. Тут ще хвилинку посміхається до себе, по звичці відповідає на привітання учнів, що стрічаються йому по дорозі — розмовляє сам із собою.

Але ось уже наближається до гімназії. Підводить голову вгору й робить очима перегляд усього, що тут діється. І михохіттю щезає усмішка з його лица, на чолі виринає в складках між очима поперечна зморшка — одна, друга, третя... Вираз його лица відразу міняється: з веселого стає сумний, мрячний, суворий.

Коли він наближається до гімназії, гамір трохи втихає, але тільки на хвилинку. Учні вважають його за заступника директора, і коли він приходить, хочуть надати собі бодай вигляд пристойного поведження. Але це тільки так під першим вражінням. Вони ж знають вдачу свого учителя. Коли б вони стояли, як тумани, як бовдурі, професор Сумний намагався б розрухувати їх; боявся б, щоб їх спокій, їх тупість не були признакою смутку духа, або хвороби тіла. Чи раз він на цю тему розмовляв із старшими учнями,

що, забуваючи легко, які вони сами були малими, висловлювали незадоволення з метушні пустунів. Взагалі дуже часто й дуже широко любить Сумний розмовляти з учнями й на всякі теми.

У всієї молоді велике довірря до цього вчителя. До нього звертаються з усім, але то дословно з усім: з своїми потребами, сумнівами, тривогами й болями. До нього мають не тільки найбільше довірря, але й розгін. Коли хто в сумнів, у тривогу душі попадає, шукає у нього розваги. І завжди її знаходить. І ще більше скріпляється його довірря. Розповідають йому теж про свої найпотайніші болі, бо знають, що коли їм хто пораду дати зможе — то тільки Сумний. А коли треба буде замовчати про яку справу — він теж єдина людина, що зможе задержати таємницю.

Він для всіх — неначе старший товариш, дорадник, опікуп — поза клясою. За те в класі він найбільш суворий батько, який нічого не пустить плазом, не допустить ні до якого, хоч би найменшого, занедбання. І як з одного боку у всьому було в них до нього безмежне довірря, так з другого боку ніхто не важився б піддурювати його. Не було б у нікого лиця збрехати, коли професор Сумний питається. Навіть годі було удавати, що щось вміється, коли не вивчилося завданої лекції.

І вже тому так дбав усякий, щоб не треба було оправдуватися, або встидатися.

Гурток старшої молоді, що стоїть коло гімназії при вході з вулиці, надармо видивляє свої очі, чи не йде вже професор Сумний. Ні, не видно. Це їх трохи нетерпеливить. Починають про це балакати.

То вже вчора дивувало їх поводження вчителя. Правда, вчора вони неначе б ховалися од нього.

Так звикли говорити йому правду, коли про щось спитав, що не могли б його й тепер обріхувати. Але й не могли б були зважитися стати йому вчора до очей та сказати всю правду, як би почав розпитувати їх, що таке роблять. Дивувало всіх, тих старших, що то минали його, що він як-раз усіх їх бачить, на кожного з них дивиться й нічого не говорить, тільки підсміхається під вусами. Чи ж би розумів причину їх хвилювання? Чи ж би додумувався? Чи ж би знав де-що? І не одного кортіло вже спитатися свого вчителя, чого він сміється з них, але прикусував кожний язик, щоб не зрадитися необачно й непотрібно.

Вчора перед останньою годиною науки ходив Сумний по коридорі. Коли проходив поуз нього Роман Лімницький, вчитель погладив його по підборідді й спитав:

— Що ж там, Романе?

— Все добре, пане професоре! — відповів сміливо Лімницький, дивлячися йому просто в очі.

— Дуже гарно, Романе, що все добре! Дуже гарно! — промовив загадково вчитель. І докинув навздогад: — Може буде ще краще?...

— Буде, пане професоре! — притакнув Роман із захватом.

Та в ту ж мить крикнув до нього Летивітер:

— Романе!

Сумний зморщив брови, щоб прикрити таким способом веселу усмішку. А наживуючи пальцем у напрямку Летивітра, промовив:

— Ей, ти, Летивітре! Полетиш ти з вітрами!

— Полечу, пане професоре. Полечу! Чую це всею своєю душею.

— З богом — в дорогу! Можемо ще десь зустрітися!

— Ой, коли б то справді, пане професоре!

Ці таємничі півслівця дивували учнів. Довго роздумували над тим, чи знає Сумний про все, чи закидає так тільки навздогад. Були й такі, що хотіли радитися його. Та взяла верх думка: ні. Сьогодні ще ні. Може завтра, може за два дні, як уже покличуть їх на діло — от тоді вони не залишать і свого вчителя. Він мусить бути з ними. А сьогодні

ще рано. Але з другого боку була в них майже певність, що він, коли не все, то му-сить бодай хоч де-що знати про їх наради, про ті їх приготування.

Увечері розпрощався з ними Летивітер. Поїхав до Львова. Провід перебрав четар Усусусів Балицький, що приїхав тільки-що зі Львова. Ледви могли діждатися ранку. Почали сходитися сьогодні в гімназії раніш, ніж звичайно.

Коли відчинено входові двері, біжать усі до клас. Там одні сідають на лавки, розпаковуються, повторяють завдані на сьогодні лекції. Інші бігають по коридорах, забавляються і не звертають ні на що уваги. Багато й не завважало навіть того, що де-хто з учнів вищих клас прийшов без книжок. І це теж не звернуло спершу нічийої уваги, що в гімназії з'явився новий стрілецький старшина. Стільки то їх, тих військових, було тепер на гімназійних тримісячних курсах, такі всілякі постаті пересувалися через вищі класи гімназії, приходили, сиділи якийсь час у школі, потім щезали — відходили на фронт, — що поява нового стрільця нікого не здивувала. Тільки помалу де-які цікавіщі, що знали всіх військових учнів, та завидували кожному з них його мундуру, головно того стрілецького з українськими від-

знаками, почали звертати увагу на новика та привітали його на свій лад. Бігають по класах та повідомляють товаришів словами:

— Бачив? Січковий четар приїхав до сьомої класи? Такий вусатий хлоп!

— Як називається? Як називається? — засипують їх з усіх боків питаннями.

— Байка, як називається! Вуси має—о! — цмокають, показуючи рукою козацькі вуси. — Ось такі!... Буде називатися Вусач.

— Чого Вусач? Крутиус! — кричить учень третьої класи, що нещодавно читав у класі казку про крутиуса.

— Який же ж він тобі крутиус? Вуси в нього звисають на долину. Який це крутиус?

— А ну, чекай! Як побачить панну Зосю, чи не підкрутить зараз вусів!

— А що скаже на це Летивітер?

— Не зачіпай Летивітра, коли шия не свербить.

Ходять попід залею сьомої класи. Хотіли б придивитися до цього вусача. Та двері від залі тієї класи заперті. Тільки час до часу відчиняються, коли заходять туди учні восьмої, шостої і п'ятої класи. Але в ту ж такимить запіраються. Немає туди приступу для цікавих молодших. Вони тільки одно бачать, що там збирається вся молодь вищої гімназії.

Уже майже всі є, нікого вже не ждуть, але чогось ніхто не починає промовляти. Коли одні перешіптуються в малих гуртках, інші обступають Балицького, та слухають, про що він розповідає, де-які стоять одинцем. Тремтять на всьому тілі. Вони ждуть чогось несподіваного, великого, ждуть поклику до діла, яке вже більш тижня приготується потайки, і яке, як вони цього певні, вже прийшло. Недаром Летивітер поїхав, недаром вони прийшли сьогодні, як на свято. Знають, що жде їх велике діло — не знають тільки, як вони будуть його виконувати. І те незнання, та непевність бентежить їх, розстроює нерви. Вони не всилі запанувати над зворушенням. У де-кого аж зуби цокотять.

Аж ось підходить до столу Роман Лімницький і починає своїм дзвінким голосом:

— Товариші! Дозвольте, що представляю вам нашого нового провідника товариша четаря Балицького. Він обіймає провід по Летивітрові, який учора поїхав до Львова. Ми мали сьогодні від шостої години коротку нараду. Товариш Балицький розповість вам, яка праця жде нас сьогодні. Я маю до вас одно прохання: товариші, те, що ми задумали, що мусимо перевести з наказу нашого найвищого командування, дуже непевне й небезпечне діло. Може пощастити, але може й мати дуже погані наслідки. Хто не має

відваги виставляти свою голову на небезпеку — нехай залишає наш гурт. Ніхто не буде йому за це докоряти.

Мовчанка була відповіддю на його слова. Лімницький виждав хвилинку й мовить сильним, рішучим голосом:

— Товариші, я ще раз питаюся, може хто хоче стати осторонь майбутніх подій? Щоб не постраждати на випадок невдачі?

— Ніхто! Ніхто! — почулися голоси протесту.

— Товаришу четарю! За вами слово!

Молодий четар наблизився до стола й почав теж від запиту, який поставив був уже Лімницький:

— Ніхто не хоче звільнитися від дальшої праці?

Коли знов упали заяви заперечення, Балицький починає далі промовляти.

— Товариші. Сьогодні перебірають Українці владу в свої руки у всій Галичині. У Львові це вже певно сталося. Тут у нас — це в наших руках. Усе проготовив комітет, у якому був душею Летивітер. Товариш Лімницький має в перехованні двадцять крісів у місті. По селах, кажуть, теж усе вже приготовано.

— Так, — мовить Лімницький.

— Товариші, я не знаю, як пощастило нашим у Львові. Так само годі знати, що буде дія-

тися у великих містах. Але малі міста й села мусять дістатися в наші руки. Сьогодні ми починаємо діло й присягаємо, що не уступимо перед ніякою силою.

— Присягаємо! — посипалося з усіх угодів і ліс рук піднісся вгору.

З розмови виявляється, що до комітету молоді належали між іншими й обоє Лімницькі. Цей комітет розкриває тепер товаришам свою роботу й починає відразу давати накази.

В комітеті, крім міських членів, було ще шістьох учнів, що мешкали в підміських селах. Незалежно від головного комітету, вони, як його представники, потворили вже сільські комітети, до яких входило по п'ятьох учнів з кожного села і по п'ятьох молодших парубків. Ці комітети перевели вже організацію сільської молоді, мали на поготові відповідну скількість зброї, втаємничили в свою працю всіх військових, що задержалися на селах.

Ці голови сільських комітетів дістали тепер наказ піти додому й привести коло полудня до міста всі зорганізовані сили. З кожним із них ішли на села всі члени сільських комітетів.

Нашвидку зорганізовано місцеву боївку на сьогодні. Вибрано до неї крім чотирьох членів комітету й Балицького — ще десятих

учнів. Пятьох з них мало піти зараз до професора Сумного. Інші повинні були дожидатися тут дальших наказів.

Професор Сумний наче б ждав їх. Він не тільки не здивувався, що вони прийшли, але зараз із перших його слів було видно, що він знав про всю підготовчу працю комітету. Коли б це не були недосвідчені діти, були б могли з розмови з професором Сумним зміркувати, що він, як-раз, і був головою їх комітету. Що він не тільки що знав про все, але, що більше, від нього йшли всі нитки до головного комітету, а через нього до сільських комітетів. Що вся повітова організація боївки, наладжена протягом одного тижня енергичною роботою Летивітра, мала свого опікуна в особі професора Сумного, який, хоч сам не показувався, про все знав, скрізь був, усім кермував, дбав, щоб не залишено, не занедбано нічого.

Чому він досі не виявляв участі свої особи у всьому ділі? В першій мірі, щоб по-лишити ініціативу молоді. Боявся, щоб не звести цього революційного діла на офіцій-щину й таким способом не притупити його молодечого вістря. З другого боку йшло йому про це, щоб задержати все в як найбільшій таємниці. Він знав, що, доки звістка про цю потайну організацію не дійде до його відома,

вона напевно нікому не буде знана. В-одно дуже уважно прислухався, чи не зраджується хто з членів комітету. Зумисне зачіпав то цього то того. Ні чичирк. Так завзятуще мовчали, що він тільки підсміхався на radoщах у душі.

Не було багато часу на широкі розмови. Хотів тільки перевірити їх завзяття.

— Ви знаєте, що жде вас, коли б не повелося?

— Знаємо, пане професоре! — відповіли всі спокійно й поважно.

— І не лячні вам наслідки можливої невдачі?

— Ні, навіть смерть не лячна! — крикнув Роман Лімницький.

— А тато, мама — Романе?

— Пане професоре, як ви нас завжди вчили? Понад особисте щастя, понад родину — Україна!

Сказав це з таким глибоким переконанням, так рішучо, що в Сумного не було вже ніякого сумніву. Він знав дуже добре, які відносини в родині Лімницьких. Але й знав також душу Романа. Ні раз не завагався, коли Летивітер назвав йому обоє Лімницьких на членів комітету. Тепер побачив, що не помилявся. Сльоза щастя заблистіла йому в очах. Він стиснув руку Романові.

— Тепер vedi, Романе, до свого складу зброї.

— Пан професор знають?

— Ще може де-що більше. Ну, нема часу на розмови. Двадцять здорових хлопців нехай стає під кріси. А ти, Романе, може...

Не докінчив. Не дав йому скінчити Роман, який зрозумів відразу всі його побоювання.

— Пане професоре, я свого кріса не залишу. Ідемо...

Йшли вулицею — п'ять чвірок. З самого краю в першій чвірці Роман Лімницький. В своїм звичайнім одязі й плащі. Тільки на голові в нього мазепинка, яку віддавна вже придбав собі, у якій любив ходити, тільки мусів вважати, щоб не попалася в руки його мами. Свій плащ оперезав військовим ремінем, що його мав іще від останнього московського наїзду. Через плечі перевісив кріс, під яким трохи погнувся.

Так, як він, виглядали майже всі двадцять хлопців. У кожного кріс через плечі. Хто не мав військової шапки, причепив собі до своєї шапки або капелюха синьо-жовту січову відзнаку, що їх приготувала була Зося Лімницька.

Попереду цього відділу йшли четар Балицький і професор Сумний. Обидва теж із крісами.

Цей відділ робив дивне вражіння на вулицях міста. Люди ставали, дивилися, не

могли зрозуміти, що це таке. Найбільш дивне було для всіх, що бачили професора з крісом. Але такі вже йшли чутки по місті, що ніщо не могло видаватися дивним. А молоді козаки, в міру того, як зустрічали гурти людей на вулиці, намагалися надати собі військової постави. Тут прикладом світили їм обидва їх провідці. Четар Балицький ішов твердим військовим кроком. Вибивав такт маршу за кожним ударом ноги од землю. Ритм його ходи передавався усьому відділові. Йшли, як справжній військовий відділ, задивлені у своїх провідців, у те діло, яке сяяло їм перед очима. Ні на що інше не звертали уваги. Були захоплені своїм великим завданням.

Та ось, коли переходили попри хату панства Лімницьких, крик розпуки прошиб повітря.

— Ромцю! Ти що?... — почувся жах пані Лімницької, що стояла в вікні своєї хати.

Роман, який міг ждати цього вибуху, не дивився на свою хату. Йшов з твердою постановою не повертати на неї своїх очей. Вона не існувала для нього в цій хвилині. Тепер він був у службі, мав виконати свій святий обов'язок. Ніщо не могло його відтягти. Волів би був, щоб його не бачили, доки не буде по всьому. Коли ж почув тепер стривожений голос своєї матері, повернув

голову в напрямку хати, віддав матері військовий поклін.

— Романе! Зараз сюди ходи!

Цього він уже не чув. Не до нього звертався цей завзив. Такого наказу він не міг виконати. Коли побачив, що Сумний повернув на нього свої очі, він ударив сильніше ногою, випростався, пішов твердо далі. Не чув уже, що діялося позад нього, в хаті. Не смів вважати на це. Почував у своїй душі дивну полекшу, що вже все розяснилося. Він не потребував уже брати дозволу, не мав найменшої потреби пояснювати, прохати, він уже повідомив свою маму про доконане діло. Тепер мама вже знає, що він козак. Що стоїть на службі. Коли вже ті найближчі бачили його, знають усе, не будуть його розпитувати. Відітхнув свобідно. Йшов уже далі дуже спокійний.

За весь час своєї праці в комітеті боївки він в-одно роздвоювався. Належав до найбільш завзятих, проявляв незахитану відвагу, переховував зброю, не пропускав оні одних військових вправ. Був одним із провідців — вкупі з Летивітром майже душею всього діла. Але враз із тим почував важке пригноблення. Знав, що мусить ховатися з усім від своєї мами. Навіть перед татом таївся. Від якогось часу мусів соромитися, коли йому доводилось викручуватися перед мамою, занепокоєною

тим, що він не сидить майже ніколи в хаті. Передумував над ріжними способами викрутів. І скільки разів давав неправдиві відповіді, почував образу в душі. Ніколи ні на хвилину не мав того почування, що він робить негарне, нечесне діло. Навпаки, переконаний про виконування святого свого обов'язку, жалів, що мусить робити це потайки від мами. Коли б вона була знала про це, була б не пустила його ні на хвилинку з хати. А що тоді? Що сказав би він товаришам? Як зміг би оправдати себе?

Та й ще одно загрожувало їм усім. Як би мама дізналася, може хотіла б рятувати його. І могла їх усіх зрадити. А що ж тоді? Ніхто не вважав би це за вчинок любови й тривоги матері. Всі посудили б його про зраду довір'я. Викинули б його зпоміж себе. Прокляли б його, як зрадника. На віки прокляли б. Ніхто йому руки не подав би. Він на все життя лишився б із ганьбою зради на своєму чолі. І тої плями вже не зміг би нічим стерти.

Як його те все боліло, як в-одно душу йому розривало! Він побачив, який він чужий своїй мамі, або радше, яка йому рідна його мама чужа стала. А з мамою й тато. Тата він не боявся. Міг би навіть признатися. Але ж не мав тієї певности, чи не захоче тато заопікуватися ним ближче, щоб встергти його від небезпеки. І знову, мимохіттю,

могла б уся таємниця стати явною і знову — ті самі наслідки.

За все була для нього нагородою сестра Зося. Вона була в організації. Вона про все знала, з нею він міг обговорювати всі пляни, з нею вкупі мусіли тайтися перед мамою й татом. І як йому важко було коли знайти викрут упору, звичайно помагала йому Зося. За це він був їй дуже вдячний. Це ще більш об'єднювало брата й сестру.

Та тепер Роман почув, як важкий камінь злетів йому з грудей. Пішов уже просто, показав свій шлях. І це все сталося дуже легко, звичайно. Не треба було змагатися, переконувати, йти проти заборони. Коли б тепер і противилися — запізно. Як би й хотіли його завернути — пропало. Він уже в рядах. Присяг сьогодні — і від цієї присяги ніхто його не звільнить. Знав тільки одно: що не має чого показуватися мамі на очі. Але цим не журився. Йде на війну — не буде журитися тим, що діється в хаті.

В його душі почало родитися велике завзяття.

Як-раз доходили до постерунку жандармерії. Командант ждав їх. Він знав про все і все вже було в нього приготовано. Коли увійшли Балицький та Сумний і з ними трьох козаків, командант стояв біля свого столу.

— Пане команданте, взиваю вас від української влади, щоб ви передали нам урядування.

Командант постерунку покликав усіх жандармів і промовив до своїх підвладних:

— Панове товариші! Представники української влади зажадали від мене, щоб я передав їм урядування. Я скоряюся волі нової влади. А вас, панове товариші, звільняю від присяги австрійській державі.

З цими словами відіпняв свою шаблю й передав її до рук Сумного.

— З цею хвилиною я вважаю себе приватною людиною.

Сумний взяв від команданта шаблю й промовив:

— Поки відповідна законна влада заявиться в цій справі, я запитую вас, пане команданте, чи хочете служити українській державі?

— Як Українець, не можу инакше зробити.

— Доручаю вам в імени нової влади управу повітової станиці жандармерії української держави.

Ці слова проголосив Сумний поважно з святковим настроєм. Це був його перший урядовий акт від імени української держави. Командант прийняв від нього шаблю й опоясався нею. Роман Лімницький передав йому стрілецьку військову відзнаку, що її командант припняв собі на грудях.

Тепер прийшла черга на жандармів. Трьох відразу заявило свою охоту служити новій владі. Четвертий промовив:

— Я Поляк, не знаю, чи панове будете мати до мене довіря?

— Пане команданте? — поспитав Сумний.

— Пане професоре. Жандарм Скіба — мазур. Він поїде напевно до Польщі. Але тепер службу може робити. Це чесна людина. Хочете, пане Скіба, лишатися в службі?

— Мені то все одно. Я бенде служиць! — промовив з-мазурська Скіба, намагаючися наломлюватися по-українськи.

— Приймаємо до відома вашу заяву. Що значить служба, — ви знаєте. А які можуть бути наслідки праці на шкоду державі, ви теж, думаю, знаєте.

— Знаю! — заявляє Скіба.

— Добре, — промовив Сумний. — Пане команданте. Прошу взяти з собою двох жандармів. Підемо до військової команди, перебірати військову владу в руки нашої боєвої управи.

У військовій команді застали великий рух. Сюди й туди бігають всякі люди, старшини, підстаршини, жовніри. Складають папери, виносять скрині на віз, кричать, накликають один на одного. На цей невеличкий відділ молодих цивільних людей із крісами ніхто не звертає уваги. Минає добра хвилина, поки

Сумний допитується до команданта. Показують йому на кімнату команданта, але там не застають нікого, тільки дижурного підстаршину. Аж по якомусь часі приходить командант.

— Пане полковнику, приходимо до вас від української влади.

— Ich weiß, ich weiß schon alles! — перебив йому полковник.

Починає переговорювати з ними. Погоджуються передати військову владу в руки української боєвої управи тільки при умові, що вивезе з собою канцелярію.

Четар Балицький хоче противитися. Заявляє, що все військове добро лишається в краю. Від того не можуть відступити. Полковник мірить його з гори очима й кричить:

— А як я не передам вам своєї команди?

— Пане полковнику, — посміхнувся Балицький, — ви не дивіться на нас і на основі того, що бачите, не оцінюйте свого становища. У нас усе приготовано. З усіх сел ідуть озброєні люди. Коло полудня все місто буде в руках нашого війська. А хто по вашім боці?

Полковник робить у душі ще раз перегляд своїх сил. Він має кількох старшин Німців — усі інші Чехи, Хорвати, Маляре... Як на першу звістку про українську революцію

він відразу порозумівся із своїми товаришами Німцями, що треба як найхутше втікати, так і тепер не приходить до иншого висновку. Намагається виторгувати як найбільше. Хоче застрашити. Бачить, що вже запізно. За ним немає ніякої сили. Йде на уступки. Починає переговорювати в справі свого пригатового добра. Погоджуються на це, що він може виїхати з усім власним маєтком своїм і своїх товаришів. Дають йому два вози й повозку. Чи виїде з цим поза Коломию — за це йому ніхто не ручить.

Полковник починає тепер розуміти те, що передбачував зразу. Революція захопила відразу весь край. То не штука виїхати звідси. Але то перебратися крізь зревольтований край!... Тепер уся річ у поспіху. Коли пощастить йому перебитися в першій хвилині, врятується. Не тратить уже багато слів на розмову. Передає своє урядування, дає доручення підстаршинам, щоб передали Українцям усі склади — сам іде збиратися в дорогу. За пів години прощається щиро із Сумним і Балицьким, бажає їм щастя. Кидає на відїзdnім: „Heil, Ukrainer!“... Подається з міста шляхом на Коломию.

Та поки Сумний і Балицький полагодилися в команді, заскакує їх несподіванка. Немає вже коло кого заходитися. Всі люди покидали зброю, позахоплювали, що кому

попало під руки, й помандрували до хати. Взагалі місто опиняється відразу без війська. Треба вмити наладжувати нове життя.

До військової команди приходять в-одно нові люди, відбуваються наради. Всякий має свій проєкт. Кожний відчуває на своїх плечах вагу відповідальності. А що ніхто не може легко відректися від своєї думки, свого пляну, нарада продовжується. І хоч уже доходить ось-ось майже до кінця, мала дрібничка або нова думка завертає її назад туди, де була з самого початку.

Врешті постановляють вибрати боеву управу. В її склад входять три учителі й два студенти університету та два інваліди-старшини. Провід переходить у руки четара Балицького.

Вони остаються вже тут, щоб сяк-так наладжувати військову управу міста.

Тим часом починають приходити до міста що-раз нові гуртки сільської молоді озброєної, в військових мундурах. Стають до праці.

Посол Лисовський сидить від самого ранку в своїй канцелярії. Пригнала його сюди неспана ніч, її страхіття, її погані прочуття. Уже ввечір він був стрівожився. Про сон вночі й думки не було. Бачив, що лагодиться щось нового. Що саме — не міг вгадати. Не знав, чого йому ждати. Але з усього, що діється, бачив ясно, що наближаються жахливі події.

Всю ніч перестраждав. Не на думках провів її, бо думки не сходилися в означену цілість. Шарпали його уяву шматки понурих картин з життя, з того, що пережив, передумав, з минулого, що зачував, чим начитувався, з майбутнього, що виринало перед ним з усіх боків, з усіх кутків, з кожного вчинку останніх днів, з кожного слова, так ним самим киненого, як і зачутого, уловленого від інших, як проблиску їх думок, починів, зусиль. Це все спліталось в жахливу, туманну картину, яка охоплювала невидимими сітями його мізок, його нерви, його волю... Водила його по безпуттях...

Ледви міг діждатися ранку.

Прийшов до канцелярії, щоб потонути тут

у сіру буденщину життя й визволитися від невлених кайдан містичного страхіття. Але як тільки переступив через поріг, повіяло на нього таким холодом від цієї кімнати, що хотів хутчій утікати. Та переміг себе. Почав переконувати себе, що це єдиний його рятунок, як зможе ще тут бодай знайти для себе яку роботу. Намагається перемогти велику відразу до цієї кімнати, з якою тісно вяжеться основа його життя, але яка стала для нього зовсім чужа, докраю противна. Не знає, до чого забратися. Ніщо його тут не жде, ні до чого він уже від довшого часу руки свої не прикладає. Нічим не зацікавлений. Починає шукати для себе роботи. То сідає, то бачить, що це без цілі. Встає. Ходить по кімнаті. Нипає сюди, туди... Врешті відчиняє шафу з актами. Виймає їх чимало. Починає переглядати. Сам не завважає того, як зацікавлюється ними. Набірається до них уважливості.

Починає переглядати всякі справи в цих актах, вдумується в них. Багато знаходить таких, що вже їх давно полагоджено, а вони ще в нього під рукою. Коли натрапить на таку справу і після довшого перечитування переконається, що вона вже або полагоджена або погребана, починає попадати в злість, що дармо витратив тепер стільки часу на неї. Відкидає її на бік, з постановою вже

більш не заглядати ніколи до цього акту. Але дуже часто тільки акт впаде на купу інших непотрібних паперів, у нього родиться сумнів, чи справді це вже покінчена справа. Він так відчужився від своєї канцелярії, що всі ці назвища людей, сел, всі справи вже нічого йому не говорять. Коли ще на акті знайде записку канцелярії, з якої виходить ясно, що вже все покінчено, може спокійно відложити папери на бік. Але де-коли мусить орієнтуватися з термінів розправ і з характеру справи. Ось перечитує одну справу. Здається йому, що вже все покінчено. Відкладає. І в ту ж мить таки починає муляти його сумнів, чи не пропустив чого, чи справді вже тут немає нічого до роботи? Ану ж є ще одна розправа? Він знову перечитує все від початку до кінця. Врешті задержує весь акт до нового розгляду.

Кидає оком на годинник. Пів до осьмої. Чогось йому сьогодні помалу минає час. Думав, що вже прийде хтось до канцелярії й буде йому помічний — даватиме розяснення. Ще пів години треба ждати. Залишає цю недоцільну роботу. Чогось здається йому, що все те, що він зробив сьогодні, ні до чого. Треба буде ще раз усе наново переглядати.

Аж ось чує, відчиняються двері. Помалу, обережно. Коли побачив, що увійшла його

дружина, здивувало його це трохи. Вона, звичайно, входила инакше. Гостро, широко, з розмахом. Дивиться на неї, жде чогось неприємного. Не любив дуже, коли вона приходила до його канцелярії тоді, як він мав якусь роботу. Своїми жалями й докорами завсїгди розганяла його думки. Але сьогодні він не робить нічого. Та ще й вигляд дружини такий, що чогось жалко йому її стало. Попрохав, щоб сіла.

— Знаєш, Оксанко, добре, що ти прийшла. Я чогось такий нездарний сьогодні, не всілі забратися ні до якої праці.

Дружина присунула собі крісло до його бюрка та стала дивитися в вікно.

— І я якась неспокійна. Не могла спати цієї ночі.

— Ти не спала? Бо я теж ока не зажмури́в!

— Я чула це. Дуже собі докоряю, що затримала тебе в хаті.

— Але ж, Оксанко, яка ти дивна. Чого ж би я мав їхати?

— Ні, знаєш, я таки не можу заспокоїтися. Тепер такий непевний час. Можуть там поробити чимало дурниць.

— Пороблять, пороблять і так! — перебиває їй чоловік. — Чого ж я такий роздратований? Я відчуваю, що там підуть на таке безголова, що ніхто не направить того лиха! Я це душею відчуваю!

— Чому ж ти мені раніш того не сказав?

— Ну і що? Ну і що?... Порадиш ти або я? Смійся! Ми вже безсилі! Ми тільки маємо почуття, маємо зрозуміння всього нещастя, яке до нас наближається. Але немає в нас уже сили відвернути його.

— Чого я вчора здержувала тебе? Треба було, щоб усі розважні люди поїхали. А так, як ви, старші політики, полишаєтеся вдома, ті заверниголови можуть повести нас справді на бездоріжжя. Я дуже каюся, що затримувала тебе.

Лисовський почував душевне задоволення від цих слів своєї дружини. Він, було, багато страждав од того, що вона хотіла вторкатися у всі його політичні діла; тепер уважав її слова за каяття. Правда, це вже трохи запізно. Тепер він уже кінчає свої життєві справи. Не багато йому допоможе це, що дружина спам'яталася, й хотіла б дати йому волю. От хоч би й з їздою до Львова. Він був справді втомлений. Коли б мусів був їхати, був би почував себе доволі недобре. То ж відразу пристав на бажання дружини, щоб не їхати. Тепер вона жаліє цього. Почав її розважати.

Він не міг, справді не міг їхати. Таки дуже чогось ослаб, охляв, упав на силах. І старіється, і вже не має радощів од ведення політичних справ.

Дружина перечить йому.

Хто це може балакати про його старість! Він приходить, як-раз, до такого віку, коли його слово цінитиметься на вагу золота. Він не має потреби вже змагатися, як замолоду. Але не сміє відсуватися від публичної роботи. Він же ж здобув собі своїм життям великий досвід. Хто може рівнятися з ним? Молодики? Ті, що перші кроки роблять у політиці? Коли не буде там його й усіх тих старших, куди заведуть їх ті необачні голови?

Чи то так легко змагатися з тими молодими людьми? — питається Лисовський.

А хто ж каже йому змагатися? То треба стати твердо на своєму новому становищі, на яке поставив його вік і досвід. Треба наказувати! І то так наказувати, щоб мусіли слухати!

Лисовський засміявся. Не знає вона людей нового типу. Не знає вона того нового молодого покоління.

А хіба ж він не був молодий? — дивується дружина. — А він же ж знав своє місце і знав вагу сивих голов.

То не те! То тепер не те! Він дуже радий, що сьогодні сидить тут. Бодай має почування спокою. Бодай не потребує виходити з рівноваги! А то слухати тих божевільних людей і мати ту певність, що вони

насміхаються з його слів! Що хоч би що він говорив до них, то як горохом до стіни кидай, — вони однаково зроблять своє! Хіба ж це вже на його вік, на його сивий волос?

А все ж таки краще було б, коли б він був сьогодні у Львові.

Лисовського подратували ці останні слова. Він так уважливо прислухається до мови своєї дружини, до збентеженого тону її голосу, хоче її розважити, хоче взяти на себе всю вину, що він сьогодні не там, тільки тут. Але останні слова таки виводять його з рівноваги. Він же ж тільки тому й не поїхав, що вона не пускала його. Казала, що напав її якийсь дивний страх. Боялася вибуху революції. Хотіла, щоб він був біля неї в цей непевний час. І він сам попав під вплив її тривоги. І він почув страх перед тими невідомими подіями, які наближалися до них, загрожували зруйнувати їх спокій, кинути їх у крутіж вихору. І ось вважав, що в такий непевний час єдиний його захист у рідній хаті. Коли б і прошуміла буря над їх головами, то тут, на своїй загороді, він спокійний бодай за своє життя. Тут він і зможе роздумати краще, що й як йому робити.

Тепер уже він не знає, чиї це слова, чиї це думки, чи його, чи дружини. Вони на диво так дуже погодилися обоє, щоб тепер не виїздити йому з хати. Вона висловила

таке бажання і він пристав до нього всією душею. Заспокоївся. Сидить у хаті і жде, що принесе хвиля. Потім уже буде розмірковувати. А тут тобі й на! Докори дружини. Чому він не у Львові? Хіба ж вона розуміє, що то значить бути тепер у Львові? Брати відповідальність за все, що там начиняють? Змагатися й бачити, як програєш? Як ніхто не прислухається до твоїх слів, як ніхто не числиться з твоїми порадами? І врешті бути посередньо-активним творцем діла, проти якого обурюється вся твоя душа? Ні, цього вже справді забагато! Чого ті жінки вторкаються у не своє діло? Чого вони не можуть зрозуміти свого місця, своєї ролі? Хотів дати відповідь своїй дружині, але знечевя почув її крик.

— Ти бачиш?...

Схопилася з крісла й кинулася до вікна.

— Ти бачиш? — повторила в розпучі ще раз.

Тепер уже й Лисовський підійшов до вікна і тільки кинув оком на те, що діється на вулиці, як почав тремтіти на всьому тілі. Це, що він там побачив, було таке страшне, що відібрало в нього й ті останки сил, якими ще тримався. Тепер він зрозумів, що це вже не жарти, що тут уже все пропало. Що вже пішло на безголов'я, яке мусить довести до катастрофи.

Вулицею, попід його вікна, переходив ма-

лесенький відділ дітей із крісами на плечах. Передом іде один четар і той божевільний учитель Сумний. Лисовський довший час не може відорвати своїх очей од тієї жахливої картини. Намагається обхопити її душею у всіх її наслідках. Не всилі знайти достаточної розв'язки, яка могла б його задовольнити й заспокоїти. Погинається від жаху, що почує з того боку вулиці торохтіння австрійського скорострілу і тут же перед його очима простелиться цих кільканадцять необачних постатей, та заллються у своїй власній крові. Це було перше і найскоріше вражіння од тієї картини. Що потім далі приходило йому до голови, які думки розривали його мізок, того він уже не знає. Так його це приголомшило, так його це прибило, що стоїть, мов непритомний. Чує тільки, що щось балакає до нього дружина, що про щось його просить, ловить його за руки, кричить, кудись його тягне. Він не слухає її мови. Що він тут порадити всилі? Куди піде? До кого? Хто його послухає?...

— Але ж ти мусиш іти спам'ятати їх. Ти відповідаєш за це! Ти голова повіту! Як це? Щоб діялися такі безглузді речі й щоб ти не знав про них? Тобі ніхто не повірить, що ти не був провідцею цього всього! Ти мусиш іти, розігнати їх! Спинити їх божевільну роботу!

Лисовський слухав вибухів своєї дружини зовсім спокійно. Не відповідає на її слова, не виконує її волі. Це ще більш її бентежить. Вона не всилі зрозуміти, як він може так легковажити собі її слова.

— Чи я при пам'яті? Чи я при здоровім розумі? Що це таке? Я тут нічого не розумію! А може ти справді в змові з ними? Може ти знаєш про все й вони роблять це з твого наказу? Чоловіче! Куди ти йдеш? Куди нас це все веде? Чи ти роздумав, який може бути цьому кінець? Адже ж зараз прийде сюди військова патруля й тебе заарештують, як морального провідцю того божевільного, безглузлого бунту! Що я бідна робитиму без тебе! Яку ти зготовив мені долю на мої старі літа! Тебе розстріляють або повісять, твої дома skonфіскують, мене викинуть на вулицю, як останню старчиху. Я простягатиму до людей руку по милостиню...

Попала в спазматичний плач, одчайний, божевільний. Але ніхто її не заспокоює, ніхто не лагодить її болю.

Лисовський стоїть іще далі біля вікна. Він перечисляє, скільки то йде їх, дивиться на їх одіж, на рухи їх ніг і під такт їх маршу та під голосіння своєї дружини заспокоюється. Відчуває полекшу в душі, що він сидить сьогодні в хаті, що не поїхав до Львова, що взагалі не потребує дивитися на

те все, що діється в краю. Зрозумів в одну мить, що це не буде відорвана подія. Це вже хтось приготюював, коли гурток смаркачів поважився появитись із крісами на вулиці. Вони певні того, що хтось стоїть за ними. І в ту ж мить, коли додумався до того, злість починає потрясати його душею на тих божевільних, що підпалили вогонь революції. І рівночасно відчуває полекшу, що він ні про що не знає, що до нього не приходив ніхто, ніхто не радився його, не втаємничував його. Не потребував змагатися, не мусів тривожитися заздалегідь. Що його це все обходить? Що йому це може пошкодити?... Що собі наварили, те й питимуть! Він тут ні причому...

Крізь його уста проривається скілька слів, вислів почувань його душі:

— Га, що ж? Нехай діти бавляться...

Та ті слова ще більш збентежили його дружину.

— Ти називаєш це забавою? Такий шалений вчинок? Ти замість піти, й навести лад, спинити пролив крові, називаєш це забавою?

— Оксано, — промовив холодно Лисовський. — Чи ти думаєш, що можна їх спинити? Там уже добрі голови позаходилися коло того діла, коли таку їдь отрути заціпили в душу цим дітвакам! Моя хата зкраю. Ніхто

мене не радився, не підую я наводити ладу. Не моє це діло — не буду я до нього втручатися...

Оксана хотіла дати вже відповідь на його слова, коли відчинилися двері й, як буря, влітає до кімнати пані Лімницька.

— Пане после, рятуйте! Пане после, як маєте хоч дрібку прихильности до нас, рятуйте нас, — починає благати Лисовського, уся в гарячці. Говорить до нього по-польськи і в тій же мові обоє Лисовські дають їй відповіді.

— Пані добродійко, що такого? Що сталося?

— Пане после, ви не бачили? Мій Ромусь пішов з ними! Боже мій, боже мій, що він робить, що він робить! Пане после! Дорогий наш!

— Невже ж Роман також там був? — дивується Лисовський.

— Пішов у першому ряді, з крісом через плечі. Боже мій, боже мій! Ромусю, Ромусю! Чого ти мене заганняєш у могилу! Пане после, рятуйте! Ходіть, допоможіть мені завернути того смаркача!

— Пані добродійко, не моя сила! — заявляє їй спокійно Лисовський.

Лімницька дивиться на нього і спершу не розуміє, що він говорить. Потім, коли вже усвідомлює собі, кричить у розпучі:

— Пані послова! Поможіть мені ублагати свого чоловіка! Ви теж мати, ви зрозумієте біль мого серця!

Зловила Лисовську за обидві руки. Дивиться на Лисовського то на його дружину такими стрівоженими очима, такими сльозами вмивається, що Лисовська починає теж вговорювати свого чоловіка.

Надармо. На всі прохання обох жінок він заявляє одно: не буде втручатися в діло, яке може дуже дорого обійтися. Це не забавка. Це божевілля. І всякий рух у напрямку зведення його у відповідне русло може бути дуже обоюдний.

Лисовський зрозумів уже тепер, що небезпека загрожує з двох боків. Не сумнівається вже, що це признака вибуху революції. Це вже йому ясно. Що революція може скінчитися невдачею — того треба сподіватися, це доля всіх революцій. І промовляє за тим ще й те, що, оскільки він знає, вся справа зовсім неприготована. Які наслідки для нього могло б потягти за собою здавлення революції, коли б він вмішався в неї, він це дуже добре бачить і розуміє. Але й того він не сміє спускати з ока, що може ще все щасливо скінчитися для цих божевільних. Яка ж була б тоді його роля, коли б він намагався тепер гасити її? Чи пошанували б його сиву голову? Чи вважав би хто на це, що він —

старий діяч? І з хвилиною, як це зрозумів, зродилася в його душі тверда постанова: виждати. Запертися в своїй хаті і ждати, що буде далі. Не сміє знеславлювати себе. Знає, що коли все піде добре, він став першою особою в повіті. Годі йому тепер нищити працю всього свого життя.

Виждати! Спокійно виждати... — вмовляє в себе.

Не дає себе вблагати. Заявляє, що він нічого не допоможе. Ніхто його не послухав. Це вже добре хтось приготував. І хто вийшов з крісом на вулицю, знає, що не сміє завернутися...

— Але ж, пане после, мій Ромчик, мій син єдиний! Рятуйте мені хоч мого сина! — благає Лімницька.

— Пані добродійко! Ваш син пішов вкупі з іншими. І як ніхто з них не завернеться, так не завернеться з дороги й Роман!

— Пан посол похваляють вчинки цих божевільнах?

— Похваляти?... О, ні, я застарий, щоб одушевлятися революціонерами. Але я розумію душу молоді! Раджу вам, пані, не намагайтеся навіть завертати його.

— Але ж я не лишу, не лишу його. Що ви говорите, пане после! До чого це? Я його зараз заберу до хати. Я піду і з вулиці заверну його додому.

— А я дуже щиро не раджу вам. Ви тільки до цього доведете, пані, що він вам втіче з хати й піде до війська. Коли сьогодні минеться йому щасливо, вся річ у тому, щоб задержати його в нашій місії.

Пані Лімницька стратила зовсім рівновагу. Вона аж тепер проглянула всю безодню свого нещастя. Не намагається вже переконувати, прохати посла. З розбитою душею, майже не прощаючися, вона залишає хату Лисовських і йде перед себе. Така приголомшена, розторощена, розбита...

Тим часом Лисовський упав у крісло і закам'янів у ньому. Таке те все чуже для нього й таке неждане, що він не всилі запанувати над своїми думками, визначити собі ясний шлях. Почуває одно: що він опинився серед збурханих хвиль і вони шумлять довкола нього, гудуть, клекотять, а він, немічний, мусить ждати, що з ним починиться. Побачив себе самотнім, безпомічним. Закипіло коло нього нове, невідоме йому життя, хтось наладив нове русло, впустив у те нове русло всю силу... Не питався його, лишив його осторонь, як би його зовсім тут не було.

Почуває жаль до тих таємничих рук, що працюють без нього, вважає це за удар для себе. Викинули його із свого гурта. Чому?...

Чи знали, що він не піде з ними? Чи вважали його вже зробком, неужитком?...

Мимохіттю кинув очима на свої руки, сухі, поморщені, зелені, що так і тремтіли без упину. І вмить усвідомив собі своє життєве становище.

Почув, що він старіється. Що вже постарівся. Так, він і не завважав того, як налетіла на нього старість. Як він змаргав своє життя у безупинній праці й прийшов уже до того краю, де починається — ніщо...

Посміхнувся кисло. Став хитати головою. Притакує — чи своїм думкам, чи комусь невідомому, хто розмовляє з ним. Тепер він зрозумів усе. Його ж не могли кликати туди, де зважилися починати шалене діло. Він не міг нічого їм допомогти. Мусів би був тільки спиняти їх. Так, так, вони краще, ніж він сам, зрозуміли, хто він такий, які його сили. Викинули його поза рями свого нового життя...

Пустив свої очі у безмежну даль. Не дивиться нікуди, нічого не бачить. Заслухався в розмову-шепоти таємничих голосів, що залітають до його мізку з безкраю. Замлів так. Сидить і прислухається до того, що вчувається — невідомо звідки, невідомо ким проголошуване. І коли зпоміж усіх голосів вибивається один, дзвінкий, молодечий, запальний, він відчуває розкішне хвилювання

свого серця. Усмішка щастя розяснює його лице. Починає тремтіти від зворушення. Почуває, як молодеча сила пориває його на великі змагання, веде в невідому країну праці, чинів, успіхів, показує йому вінець слави, засипає його шаленими оплесками тисячної юрби, яка, задивлена в нього, заслухана в його слова, бачить у ньому всі свої надії, наділяє його всіми почестями, стелиться йому під ноги, кличе до нього: слава! слава!....

І він стає на вершинах своєї слави. Чує, як його слово — наказом для всіх. Як ніхто не важиться противитися його думкам, його словам, його наказам. Як він стає всесильним владником душ свого народу. Як, куди б не з'явився, схиляються перед ним голови, простягаються до нього руки, і вистарчить йому стиснути простягнену руку, щоб побачити, як наділяє щастям людину, на яку звернув увагу. Куди не появиться, скрізь чути за його плечима шепоти: пояснюють одні одним, хто він, що він зробить, що тепер робить. Ті, що ближче втаємничені, розяснюють тим, що тільки чули про нього, але не знають усієї правди. І бачить, як побожно задивляються в нього очі тих, що аж тепер збагнули-проглянули всю велику правду про нього. Як хочуть вичитати з його лица, з його очей всю велич його діл, всю силу

його могучости. Він стає предметом подиву. Він почуває, що виріс понад юрбу. Відділився від неї, став чимось окремішнім, нічим не звязаним із сіриною юрби. Куди не повернеться, що ні робить, він завсігди є сам собою, окрема, визначна постать, пан своєї волі, предмет подиву свого оточення... Чує довкола себе тільки таємничі шепоти: о... Лисовський... Це Лисовський? Ага!... А я й не знав, що це він... Гарний хлоп!... Ну, ну... Де, де Лисовський?... Ага? Той-о?... Це він?... Де, де, покажіть...

І в ту ж мить, куди ні залітають ці шепоти, очі всіх звертаються до нього: і тих, що не бачили його й цікаві б його пізнати, і тих, що показують на нього, і тих, що, хоч і знають його, але не можуть іще раз, вкупі зо всіми, не подивитися на нього.

А він чує це все, знає це все, відчуває те все й тільки борідку свою пригладжує лівою рукою, а його лице мимохіттю приймає такий вираз, який найбільш поваги додавав би його постаті. Тим часом підходять до нього, схиляють голови перед ним, він стискає руки, й відчуває те велике щастя, яке приносить скрізь, куди б не появився... до кого б не доторкнувся.

Коли потім ідуть жваві промови, він мовчить і слухає... Жде своєї черги. І знає, що всі дожидаються, щоб він промовив. Із того,

як в-одно звертаються в його бік очі учасників збору, він відчуває нетерплячку: чого він ще мовчить, чому він уже не промовляє. Іще не пора... Дорожиться... Аж поки не перебалакають свого ті, що починають вибиватися...

Тепер він підводиться... Чує, як шепіт проходить крізь залю... Чує, як схвильовує її одно одніське слівце: Лисовський...

І він говорить. Не говорить — вяже таємничі нитки між своєю душею й душами тих, що заслухаються у його великі слова. І тими невидимками-нитками, тією таємничою сіткою обсновує навіки душі своїх слухачів. Хто слухав його могутньої промови, той не забуде ніколи його слів, його голосу, його постаті...

Тарррр-рах!...

Він сидить немічний, самітний у своєму кріслі. Бачить крізь своє вікно, що починає точитися нове життя. Без нього, мимо нього, проти нього, по ньому. Ніхто його на кличе на пораду, ніхто не втаємничує його в те нове життя... Ідуть вулицями чужі йому люди, йдуть на божевільні, безглузді вчинки — сами, без нього. Проходять поуз його хату, з її вікон визіплюється до них мертва пустка. Проходять поуз неї, як біля домовини. Поховали його в його хаті. Похоронили його живцем. Живого поклали в труну навіки... Й байдуже...

Починає тремтіти всим тілом. Почуває холод...

Помалу починає розуміти, що вже його життя минулося... Прийшла старість. Немічна, безпривітна. І принесла вона йому те, чого найменше ждав — забуття. Він сидить тут, жива людина, посол і представник повіту, вислів волі народу і враз із тим почуває, що він уже: ніщо. Життя йде попри нього, як би його зовсім не було.

Гіркий біль здавив йому душу. Жаль до тих, що відмежувалися од нього.

А що ж буде, як він справді закриє очі? — застогнала його душа. — Коли тепер, за життя так споневажують його, так обходять його мовчанкою, що ж буде, як його не стане між живими?... То це та слава, та вічність, та пам'ять людей?... Хіба ж це справді ніщо інше, як тільки блудний огник, фантом, що за ним він погнався замолоду, і ось ще за життя свого згубив його слід? Чого ж було стільки зусиль класти, чого було стільки побиватися, коли так нікчемно доводиться кінчати вік? Що він мав від усього свого життя? Де радощі життя, де життєва розкіш? Нічого, нічого не зазнав, погнався за фантомом, який привів його у провалля? А життя провалюється понад ним, і навіть не завважує того, що там, у безодні свого горя, лежить він, немічний старик, самотній, покинений усіми!

Така чорна розпука заглянула в його душу, що йому аж в очах потемніло. Сидів до тої міри вкритий журбою, що не чув, як відчинилися двері, як увійшли в його кімнату люди. Тільки як долетіли до нього їх голоси, він жахнувся.

— Що? що? що?... Чого хочете?...

— Кажемо, пане после, що просимо вас, щоб ви пішли перебрати староство в свої руки, — мовить уже вдруге Сумний.

Він стоїть із Балицьким і ще одним членом боевої управи серед кімнати. Коли вперше про це заявили Лисовському, він не розумів їх. Повторили вдруге. Тепер Лисовський кинувся до них:

— Що? Чого хочете від мене? Щоб я йшов староство перебрати? Я?... Ніколи!

— Пане после! Ми втретє вас просимо!

Лисовський визіпив на них свої стрівожені очі. Зрозумів одно: втретє його просять. Втретє... А як ні?... Жахнувся. Що це? Чого хочуть ці люди? Він їх не знає! Вони не приходили до нього питатися, радитися. Тепер загрожують йому? Дивиться на них таким поглядом, як би хотів зміркувати, що йому з ними робити? Роздумує, чи викинути з хати, чи просити сідати. Вагається. В його душі б'ються два почування: і злість і жах налетіли на нього й змагаються одно з одним. Він то

полотніє з жаху, то кровю спалахає від гніву, обурення. Вся боротьба його душі виявляється в виразі його очей.

Коли вже задовго триває його мовчанка, та його гості починають нетерпеливитися, він зважується поставити питання:

— Від кого, панове, приходите?

— Від боевої управи.

Лисовський посміхається. Йому згадалися його власні слова: нехай діти бавляться... Бачить, що добре бавляться. Вже й боеву управу склали. Що ж? Нехай! Такий пустий сміх захоплює його душу, що мусить з усієї сили панувати над собою, щоб не розісміятися їм в очі. Та цим душевним своїм сміхом він перемагає й жах і злість, відзискує рівновагу. Питається з цинізмом:

— Панове з наказом до мене? Від своєї військо... боевої управи? А як я не схочу скоритися вашій управі?

Хвилину мовчать. Потім Балицький мовить:

— Ми не ждали такої мови від пана посла.

— А чого ж ви ждали? А чого ж ви ждали? Щоб я вам тут до ніг постелився? Вам, молоді паничі? А ви мене питалися, чи треба того всього? Діти — бавляться! А ти, старий после, голову свою клади під петлю! Нема, нема! Не знаю ніякої боевої управи! Ніхто

не радився зо мною, чи треба те все робити!

— Пане после! — промовив холодно Сумний. — Боева управа вам наказує піти з нами і перебрати староство в свої руки.

Лисовський замлів. Це було над його сили. Він не чув ніколи в своєму житті такої мови. Почув у мізку такий біль, як би його молотом по голові вгатили. Такий став відразу малий, як був перед хвилиною, коли сидів тут сам. Але знав одно: не сміє показати своїх почувань цим людям. Хрипким, деревляним голосом промовив:

— Я не признаю ваших наказів, панове.

— Пане после! — крикнув мимохіттю піднесеним голосом Сумний. — Як не виконаєте наказу, ми вас у ту ж мить арештуємо.

Промовив твердо.

Це вже був край усьому. Лисовський такими жахливими очима дивиться на цих нових людей, що Балицький не всилі витримати його погляду. Хотів би злагодити слова свого товариша. Мовить:

— Пане после, ми ще раз вас просимо. Боева управа доручила нам прохати вас, щоб ви перебрали від старости урядування.

— Знаю, знаю, панове, — не дав йому далі говорити Лисовський. — Бачу, що вже не моя сила. Мушу зробити, чого жадаєте від мене. Але тільки при одній умові, а саме, що при-

несете мені від старости лист, в якому він запрошує мене, щоб я перебрав од нього урядування.

Сумний посміхнувся.

— Дістанете, пане после, таке письмо. Просимо з нами до старости, він вам там усе напише, чого жадатимете в нього.

Лисовський просить їх сідати й сам іде одягатися.

Гарна соняшна днина. Ранішнє сонце розсипає свіже саяво по кам'яних вулицях міста, купає схвильований город у глибокій блакиті. Груді людини дихають вільніше, просторіше. Ясні промінні усміхи сонця настроюють всякого краще, ніж йому поночі почувалося. Дають змогу забути про втому нічної тривоги, про безупинні постріли на всіх вулицях, про торхтіння скорострілів, про все, що всю ніч бентежило мешканців міста.

Здовж вулицею йде рівною ходою, хвилює, як жито в вітрі, бадьорий відділ війська. Свіжі лица, жваві рухи відрізняють цих людей від того, що вчора бачилося на вулицях міста. Попереду молодий хорунжий. Іде жваво. Вдаряє ногами в такт, як би це був його парадний похід. Лице в нього поважне, та очі всміхаються. Щасливою веселою усмішкою молодощів.

Що ж настроює його так розкішно? Ранішнє сонце? Ясне соняшне саяво? Глибінь небесної блакиті? Чи може гордощі, що йому довірено велике завдання?

І сонце — бо він в-одно поглядає вгору та переводить свій зір на кам'яниці міста,

освітлені веселим сяйвом від сходу. І блакить неба — бо його очі раз по раз у ній потопають, летять у безкраї простори. І гордощі молодого старшини, що йде поперед свого відділу — це видно з його ходи, з кожного удару ногою, з кожного поворухнення голови, піднятої вгору. А вже найбільш його молодощі, щасливі, свободні молодощі юнака, що дозволяють йому задивлятися в далеку чарівну картину і поза нею нічого не бачити, нічим не хвилюватися, нічим не трівожитися! Щасливі молодощі!

Чи думалось йому, коли йшов прощатися в садок під віконце, що Зосенька вийде до нього? Що стоятимуть обоє в світлі місяця, заслухані одно в одного, задивлені у дороге лице друга? Яка щаслива хвилина прощання! Як багато надій сплило до його серця за цю коротку маленьку хвилинку... Що для нього тепер усі труди, всі невигоди, небезпеки... Немає в них нічого грізного, бо там береже його щира душа, бо скрізь, куди не ворухнеться, ведуть його глибокі, сині очі, бо всюди, на кожному місці, серед гуку найлютіших пострілів він чує її любий голос: „Остапе“...

Що для нього війна, що йому всі небезпеки завзятих змагань, коли він знає, що там ждуть його, що там тужать за ним, що там сердечно його привітають... Які ж жит-

тєві невзгоди́ни трудно́щами йому́ будуть, коли крізь них веде його́ шлях до неї, коли почерез них стелиться йому́ дорога до її серця, коли, як трудно́щі всі пере́може, він стане перед нею розсяяний, щасливий, славою вкритий геро́й...

Чи хоч може прочував своє щастя, як вибірався в дорогу на поклик свого команданта? Ані навіть у мріях, у снах не снів! Він знав одно: Вітовський дав наказ — до Львова. І з тою хвили́ю забув про все, нічого не бажав, нічого не було для нього в світі понад той наказ. Та поки вилетів у дорогу, пішов прощатися... Ах, який щасливий летів він після того до Львова! Які радощі груди йому́ розривали! Чи міг того ждати? Чи мав про це? Ніколи!

Якою забавкою була для нього вся важка праця, що впала на його плечі від першої хвилини! Які солодкі були всі його труди, всі небезпеки! Ввесь день на авті. Ледви виконав наказ — вже жде його нове призначення. Він з авта — на авто. Щасливий, що до нього має командант стільки дові́рря. Дві постаті сплелися в його душі — для них він усе оддав би. Для них життя не пожалів би. Щоб не нахмари́лось орлине око Вітовського, щоб глибини блакиті Зосеньки очей не заступила мряка смутку.

Від першої хвилини свого побуту у Львові

він не мав часу кинути оком позад себе, не то що! Ввесь день на авті літає по всьому місті. До Народнього Дому вскакує тільки з докладом про виконання доручень і по нові накази. І знову до казармів, по одяги, по муніцію, по кріси. Привозить грузовиком людей, що зміг ще захопити в казармах, поки розбрелися додому. Ще того не покінчив, як уже обняв провід над гуртуванням молоді, що зголошувалася до Народнього Дому, до військової команди. Наглядає над обучуванням студентів, гімназистів, які ніколи в житті не мали зброї в руках. Тут поучують їх, як тримати кріс, як ладувати, дають їм двічі-тричі стрілити для вправи, він уже грузовиком відвозить їх на найбільш загрожене становище. І в ту ж мить вертається, збирає новий гурт молоді й — далі.

Як день так ніч, як день так ніч. Ні втоми не відчуває, ні відпочинку не шукає. В його душі розспівалася величня пісня: від неї на великі змагання! Через кріваві змагання до неї! До неї... До неї...

І коли яка журба сідала на його чолі, то тільки та, що їх так мало, що праці так без ліку, треба б удвоє, втроє, вдсятеро людей, що їх тут є — тим часом, як була їх зразу жменька, так мало що й більшає. І що напливе трохи молоді з міста, розкривається стільки прогалин, що в-одно треба більше сил,

ніж буває. Помалу кожна хвилина, кожна проїздка здовж вулиць Львова починала навівати сум на його душу. Він бачив одно: всі їх зусилля йдуть у тому напрямку, щоб заповнити прогалини. І чим далі посувалися, тим ясніше бачили, що ще далеко до забезпечення всього, що треба б. А вже подумати про те, щоб іти вперед у праці, у змаганнях, щоб заступати людей на становищах іншими, свіжими, щоб дати людям змогу відпочити, віддихнути — про це, поки що, й думки не могло бути. Ким їх заступити? Коли на боєвій лінії виринають в-одно нові потреби! Кого послати на їх місце? Коли на нові позиції людей немає! Коли й зайнятих становищ нема ким захищати!

Ох, які гіркі почування почали вкрадатися в його душу! Як вони притемнювали сонце його щастя... Бо чи ж міг він спокійно дивитися на це, як люди, що стояли від першої хвилини на своїх місцях, спершу бадьорі, завзяті, починають помалу томитися з голоду, вистоювання без упину на зайнятих становищах, потім допитуються очима, врешті й словами, коли їх заступають іншими? А на все це ні в кого ні якої ради? Він бачив, як провідці були спершу безсилі. Кидалися на всі боки. Ждали допомоги. Не приходила. А люди падали з ніг. Треба було яким небудь способом затримати їх на становищах,

підкріпити їх сили. Зродилася у когось думка, щоб штучним способом розрухати привалі сили перших завойовників Львова. Пішли накази тут і там, щоб кидати крісові сальви в повітря. Давали працю одним, рили в них енергію. А всіх інших, що стояли на найближчих становищах, але зза кам'яниць не могли знати, що діється, удержували в великій натузі всіх сил, усіх нервів. Підтримували свідомо хвилювання, щоб родити новий завзяток, свіжу енергію. А тим часом гурток жінок і дівчат, що став до праці в нашвидку улаштованій військовій кухні в бурсі біля Народнього Дому, розвозив і розносив серед пострілів і куль здовж вулиць Львова харчі для вартових, що стояли на своїх становищах від першої хвилини.

Але того всього було замало. Всі відчували, що як не прийде зміна, як не напливатиме допомога з міст, із сел — годі буде цим гуртком людей, тисячкою захоплених у казармах Українців, удержати Львів у руках проти всього польського населення.

Аж ось сьогодні вночі прийшла перша більша допомога із Золочева. Це вже було те, чого ждали від першої хвилини.

Які в них були радощі! Як легко дихалося всім! Скільки надій відразу, в одну мить вступило в їх серця!

Як розяснилася й його душа! Геть зне-

вірря! Геть чорні думи! Йде бистрий лет!
До хмар! До зір! До щастя!

Що?... Залізничний дворець? Загрожений?
Втрачений?... Дрібничка! Пусте!... Відіб'є!
Відбере з ворожих рук! Пробоєм піде, візьме
у наступі!... Свіжими силами чуда доконає!

Хто смів говорити, що занедбали?... Робили, що могли! Більш робили, ніж сил ставало! Творили понад сили! А що залишено — тепер пора ще приступом відбити!

Гордо підводить голову вгору. Твердо вдаряє ногами. Бо позад себе чує гомін гурта людей, здорових, свіжих, на все завзятих...

Сміливо вперед!

Та не так легко було направити, що пропущено. Наближалися до кінця Городецької вулиці. Вже годі було пройти спокійно. Попали відразу в перехрестний вогонь польських становищ. Не було часу роздумувати, що робити. Засипані польськими кулями, відповіли своїми сальвами. Перестрілювалися, відстрілювалися. Посувалися далі.

Одстало від них кількох ранених. Завернулися вільною вулицею до найближчої стежі. Нікому було ними журитися. Мусіли радити собі, як могли. З допомогою прийшли їм українські залізничники, що мешкали в цій частині міста.

Хорунжий посувається далі попереду свого відділу. З очей падають блискавки завзяття, з уст сипляться в-одно тверді накази команди. Не минає хвилина, щоб з його короткого кріса не вилітала куля до ворожих рядів. Ні одна не летить так собі, самохіттю, на вітер. Кожна націляється в найбільш відповідальне місце. За кожною сипляться зойки, стогони. Завзяття й спокій хорунжого кріпить силу в товаришів. І хоч не може передати їм свого спокою, скріплює їх завзяток, безоглядність. Ідуть, як леви, вперед.

Від довшого часу звертало вже увагу хорунжого торохтіння скорострілу з залізничого двірця, який обстрілював вуличку, що веде просто до станції. Він зрозумів, що ці постріли здержували польську боївку від нападу на станцію. Але й їм не легко було через них дібратися туди. Коли вже пробилися попри польську лінію, мусіли всіх сил докладати, щоб не потрапити в огонь власних скорострілів. Поки-що чули виразно голос тільки одного. Але а ну ж візьмуть їх за ворогів і сипнуть сальвами з кількох пащ? Як дати знати? Що робити? В одну мить зважається залишити людей на місці. Нехай дожидаються його поклику. Нехай поки-що приводять свої сили до ладу й ще тут і там відбивають ворожі напади. Сам він з одним своїм товаришем летить, що сили, в напрямку

двірця... Цих кілька хвилин бистрого бігу були вічністю. Було це страшне змагання між життям і смертю. Трагічне. Бо смерть загрожувала йому від кулі власного козака, з руки рідної людини. Не помагало, що махав рукою, хустиною... Даремні всі його знаки. Не помагають крики розпуки, щоб спинено на хвилинку вбивчу роботу. Ніякого відгуку. Скоростріл гарчить, торохтить, реве, скалить скажені зуби без уговку. Ніякої ради. Безнадійно. А вже найгірш біля самої станції. Скрізь пусто. Нікого не видно. Тільки в головних входових дверях стоїть скоростріл... Гарчить, гарчить, гарчить... Хорунжий починає кричати без памяти. Мусить же ж бачити його людина, мусить чути його крики й не вгаває. Лють його захопила. Зловив за кріс, націлився, вже плюнути мав бежевільному в лице... Якась невидима сила шарпнула крісом додолу... Погамувався. Дивиться... Козак коло скоростріла заложив нову ленту. Торощить, скільки сил... Немає ради. Звертає на боки й дістається до несамовитого скорострілу.

Така його захопила злість, так спалахнув усіми нервами схвильованої душі, що вирвав з піхви шаблю й летить без памяти на божевільного. Але як став біля нього, шабля скотилася безсило додолу. Перед ним сидить за скорострілом кістяк — не людина. Лице блідо-зелене, збурхане волосся, очі, пущені в стовп,

запали глибоко в ямках. З вигляду лиця молодого людина, але зовсім сивий — білий на голові... Хорунжий крикнув. Та постать не повернула голови на його голос. Тільки почала тремтіти ще більш на всьому тілі. Сипле жвавіще вогнями із скорострілу. Мусів зловити непритомного за руку, щоб спинити безглузду роботу. Тоді постать підвела на нього свій зір, одірвала руки від скоростріла, стала благати помилування, чи що такого? Не розумів. Дикі, божевільні очі втопилися в нього, сухі, костисті руки простяглися до його грудей, із засохлих, посинілих уст добувається якесь хрипіння, що його годі було вважати за голос людини. Не розумів, чого хоче ця пів-божевільна постать. Бачив тільки, що має перед собою людину без пам'яті. Облапав нашвидку руками кишені, не міг нічого знайти. Не знав спершу сам, чого шукає. Тільки за хвилю спам'ятався. Добув польову пляшку, що засунулася йому на крижі. Насилу влив з неї кілька краплин коняку в уста синього кістяка.

Тим часом, коли втихли постріли скорострілу, почав наблизатися помалу до двірця весь відділ. Вже козаки підходили до станції, як почувся перший людський згук з уст закаменілого мертвяка. Спершу наглі, уривані стогони, потім безпам'ятне, дике, божевільне ридання. Зразу сухе й тільки, коли

дібралося до серця, поплили з лица бистрою течією сльози. Помалу почало оживлюватися мертве лице людини, кров напливає до голови і — ось, в одну мить, зовсім неждано, ридання перекидається в сміх — не менш божевільний, ніж був плач — поки накликування хорунжого не доводить нещасного до пам'яті. Перша його думка: схопитися на рівні ноги. Хотів підвестися. Але в ту ж мить зловився за коліно й упав. І тільки, піддержаний козаками, сів знову на своєму місці, зловив обома руками хорунжого за ноги, прихилив до його колін свою голову. Плакав хвилинку. Тихо, уривано... Тільки вже хлипав... Помалу почав заспокоюватися...

Врешті почулися з його уст слова:

— Я живу?

— Живеш, чоловіче, живеш...

— Я буду жити?... — крикнув без пам'яті.

Новий вибух стогонів-зойків. Твердих. Мужичьких.

Потім короткі уривані слова:

— Пішли вчора... Ввечері... Ждали підмоги... Ніхто не приходив... Посилали до міста... Ніхто не вертався... З усіх боків били на нас...

Дивився каламутними очима перед себе, заслухався у крісові постріли вчорашнього дня.

Потім жахнувся. Крикнув у розпуці:

— Пішли всі. Мені розбило ногу. Я не міг іти. Мене тут посадили. Однаково загину. Кинули патрони. Казали: рятуйся!...

Тим часом козаки, що розсипалися по двірці, знайшли по тім боці другу, теж таку нещасну, людину. Привели й того до пам'яті. Взагалі на всьому двірці застали тільки двох людей при скорострілах. Обидва були без пам'яті, обидва ранені, уже не козаки, вже не оборонці, вже тільки кістяки, тіни людей, які стріляли без думки, без ціли... Робили якусь роботу, самохіть, самочинно. Не знали для чого. Не думали про збереження життя. Затратили свідомість того, що роблять, що їх жде. Розпрощалися з життям, з пам'яттю, з розумінням доцільності своєї роботи... Що ж їх вело за руку? Що їм наказувало виконувати цю роботу?

— Такий мене обхопив страх, як я лишився сам... Я знав одно: тут мушу пропадати.. Я не пам'ятаю, не розумію, чого я тут сидів, чого стріляв, чого в-одно ладував, крутив руками... Видно вже бог так хотів, щоб я рятував себе. Вночі підходили з усіх боків, кричали, стріляли. Я в-одно ладував і ладував, крутив. Крутив, крутив, без пам'яті...

Жахнувся, почав роздивлятися довкола себе.

— Я, відай, таки стріляв. Я, відай, усю ніч мав стріляти, коли мене не вбили. Я чув

ще зразу, як довкола мене кричали, стріляли. Потім уже нічого не знаю, нічого не памятаю, що я робив. Що діялось зо мною... Я вже нічого, нічого не памятаю... Я тільки знаю, що мене такий страх був обхопив, якого я ніколи в житті не мав. І я того страху, доки мого життя, не забуду.

Ще два уривані глибокі стогони... Людина скотилася на землю. У ту ж мить заснула. Переносили його на руках. Потім кинулися шукати чогось на дворці — знайшли ноці. Взяли його з собою до міста. Він не проснувся з глибокого сну.

— Безіменні герої! — злетіли з уст молодого хорунжого слова подиву.

Дорога, що нею йшов хорунжий із частиною свого відділу виконувати останні накази, вела попри сойм. Уже наближався до соймового будинку. Тут доводилося їм без упину відстрілюватися в напрямку городу. Зненацька почув зойк за собою і побачив, як звалився додолю високий рослий козак.

Прискочили до нещасного товариші й один оклик жаху залунав з уст усіх:

— Стріл у голову!

— З вікна!

— Цивільні стріляють!

Ще не міг хорунжий добре роздивитися в рані, як уже з крісів його козаків грим-

нула сальва до вікон кам'яниць. Не здержував. Не міг і не хотів. Сам пішов би розправитися, як би знав, звідки впав стріл і як би по тім боці городу не стояла польська боївка, з якою треба б зводити бій раніш, поки дібрався б до кам'яниць. Та й не міг цього робити, бо мав інший наказ. Не його діло вдаватися в боротьбу з боївкою. Він мав повести свій відділ у той бік міста. Там іще вчора було тихо, — сьогодні вже тривога. Загрожена Зелена вулиця від Стрийського парку. Але поки одні забирали з собою вбитого товариша, а інші сипали сальви то в напрямку польської боївки, то до вікон кам'яниць за нею, він не здержував їх.

„Стріли в голову“ — було для них від першого дня найстрашніше марево. Не було такої години, щоб цей упир не потряс усіми, до кого долетів. Значиться, або в кам'яницях у тій частині, яка в українських руках, ховаються польські „лицарі“ і стріляють з вікон до козаків, що проходять вулицею, або починають брати участь у боротьбі невійськові горожане. Поки-що найбільше було таких випадків, що покладуть трупом, стріляючи в голову згори, самотнього козака, що заблукається десь у вуличках. Ці стріли в голову вносили що-раз більшу тривогу в ряди козаків. Появився навіть наказ команди, щоб ніхто не ходив одинцем.

Вчора трапився новий випадок. Ішло Зеленою вулицею двох козаків. З одної брами вилетів позад них молодий мужчина й, майже прикладаючи їм бравнінг до черепа, вбив одного й другого. Від цього схвилювалося військо, зібране в Народньому Домі. Треба було сильної праці, щоб заспокоїти обурення козаків і спинити діло помсти, насильства. Знали, коло котрої кам'яниці впали обидва підступно замордовані. Але хто бере за поруку, що саме там мешкає нікчемник, який так підло збавив їх життя? Трохи не бунтувалися. Годі буде йти вулицею, як не буде карі для цивільного населення за таке вмішування до боротьби.

Хорунжий був свідком усього того хвилювання в Народньому Домі. Бачив, як сотник, що мав тоді службу, переконував, вговорював, заспокоював. Чув, як його слова падали даремно. Чим-раз голосніше гуділи козаки. Де-хто ловив за кріс, хотів іти. Не було ніякої ради.

Покликали Вітовського. Бачив, як журливі думи заслонили йому лице, коли став перед козаками. З подивом прислухався, як Вітовський гремів на тих нікчемних зрадників, тих чорних лицарів, що, замість стати віч-на-віч до отвертої боротьби, ховаються за мури кам'яниць, за двері й стріляють до беззбройних людей, стріляють у голову, ззаду

в плечі. Нікчемники, прості кримінальні злочинці! — гремів. Але рівночасно його слова заспокоювали схвильованих людей. Він запевняв, що буде жадати від Національної Ради, щоб узяла закладників зпоміж найвищої польської інтелігенції — вони відповідатимуть за кожний скритовбийчий стріл, за кожний стріл у голову! Розворушені козацькі серця почали заспокоюватися. Промовило їм до душі, що годі вбивати у відплату людей з першого зкраю дому. Людей невинних, які й сами може осуджували б такий ганебний вчинок.

І як учора Вітовському пощастило заспокоїти схвильованих людей, так він сьогодні й не намагався навіть противитися висловові гніву, який прокинувся в його відділі, коли підступна вбійницька куля поцілила одного козака. Він сам уже відчував це, що тут як не прийде до досадних репресій за такі вчинки, то доведеться покидати місто хоч би перед самими пострілами зза мурів, з вікон, у плечі, в голову. Боротьба з підступними, скритовбийчими стрілами громадян у великому місті — страшна. І відповідь на неї може бути тільки одна: така немилосердна кара за кожний постріл, щоб таки нагнати страху населенню. Тим більше, що йде справа з таким підступним, завзятим, таким безоглядним ворогом.

Поки хорунжий міг зважитися відкликати

своїх козаків, зачуває, що до боєвої української лінії, яка стояла проти польської, дійшла вже звістка про цей стріл. Тепер уже й з лінії летять постріли просто у вікна. Аж ось почувся брязкіт торощеного скла, яке посипалося на хідник. То український скоростріл почав своє діло нищення, замість у рядах боївки, у вікнах супротилежащих кам'яниць. Косить без уговку. Немилосердно.

Цей бренькіт товченого скла дає змогу хорунжому спам'ятатися. Падають з його уст слова команди. Коли це ще відразу не спиняє його козаків, він вказує їм, що помсту за їх товариша взяли в свої руки інші. Ще раз падає наказ — і відділ посувається вперед.

Ідуть понурі з похнюпленими головами. Куди не дівся їх ранішній настрій!

Як проходили попри свої стійки, не здержували наболілих вибухів. І ці й ті затискали тверді кулаки, з грудей виривалися безжалісні погрози.

І хорунжий не той уже, що був уранці. На кожному ступні, зпоза кожного вікна, з усіх усюдів визіплюється до нього смерть.

І хоч він за весь час війни не лякався її, хоч, може сказати сміло, шукав її, — ніколи не уявляв собі її такою ганебною, як сьогодні. То було завжди в полі. То було за якусь справу. Для якоїсь цілі — святої, або менш важливої, але для справи, за яку він наставляв свої

груди. І той хтось, хто мав йому нанести смертельний удар, стояв теж проти нього. Це було змагання: або ти, невідомий, незаний мені, вороже, покладеш мене в могилу, або я тебе зжену зі світу як представника тієї ворожої сили, з якою йде змагання. То досі він стояв завжди з відкритим лицем і так само стояв проти нього його ворог. І ті кулі, що свистіли в нього коло голови, ні раз не були йому лянні. Він навіть не повертався на їх дзижчання. Знав, що або минеться йому або попадеться. І на це нема ніякої ради. Бо й він таку ж роботу чинить. І він таке ж діло знищення сіє зі свого кріса. Це була гра. Це було змагання сил, думок, ідей. Він знав, чого хоче й за що наставляє свою голову. Це була жорстока, дика, але проста гра. А тут?...

Мимохіттю дроз пройшла йому по тілі. В очах потемніло. Була одна коротка хвилинка, коли крізь мізок йому мигнуло жахливе питання, чи живе він іще, чи може вже попала йому в голову злочинна куля і він ще тільки відруховим останком думок почуває, що йде вулицею, а на ділі вже падає додолу. Униз. У темінь забуття... Мусів запанувати всею силою волі, щоб не крикнути з розпуки. Крізь очі мигнули йому блискавки, що спершу засліпили його, в очах йому потемніло і в ту ж мить пролетіли крізь них чарівні вогні, ясні, фіолетні, то знову

хрустально-срібні. Він здригнувся, повів рукою по очах і спам'ятався.

Це тільки примари. Одітхнув легше. Але рівночасно почув, як здавило його щось коло серця. Чи ж би прочуття? Чи ж би справді ждала його така підступна куля? Чи ж би судилася йому така ганебна смерть? Зза муру? Зза рога вулиці? Зза брами кам'яниці? У плечі?...

Вже не звертає уваги на настрій свого відділу. Бо й чого? Хіба ж він сам що? — Інакше себе почуває? Хіба ж у нього не вмливає душа з тривоги, з жаху перед невідомим злочинцем, що засівся й чигає на нього? Що ж доброго може він сказати для розваги своїм людям? Скаже, що дурні вони зі своїм побоюванням?... Посміє сказати? Так нехай! Нехай розважають себе, як усякий знає, як може! Нехай виливають свою злість, свій гнів, свою тривогу перед товаришами недолі. Нехай їм через те легше стає на душі. Він у безсиллі не може їм дати слів розваги! Нехай!

Так, не запримічаючи цього, дійшов він до головної вулиці Кароля Людвика. Коли проходив нею, залітали до його ушей з усіх вулиць праворуч сильні постріли. Йшла завзята боротьба коло будинку головної пошти. Та він тільки минав ці вулиці, бо квапився виконувати останні накази.

Аж ось долетів до нього жахливий крик

козака з його відділу й рівночасно почув угорі удар зачинюваного вікна. Не було сумніву, що до них стрілили з цієї кам'яниці, куди вони переходили.

Відділ спинився. Хорунжий підходить до козака — дізнається, що його ранено в руку. Спалахнув таким гнівом, аж очі йому заискрилися. Вмить кинув наказ:

— Обсадити обидві брами!

Поки ще козаки виконували його наказ, він зводив у душі шалену боротьбу. Не міг зважитись остаточно, що йому робити. Знав одно напевно: він не смів цього залишити. Не думав ні про команду, ні про свою відповідальність. Почував одно: до його відділу стрілили з вікна кам'яниці. Злочинець тут. Злочинця мусить покарати. Як?... Про це не думав. Був тільки свідомий свого завдання. Не знав ще, як забратися до виконання.

— По двох на кожний поверх. Нічого не робити, нікого не доторкатися. Я буду скрізь.

Коли шістьох людей відійшло горі сходами, крикнув до вартових:

— Нікого не впускати, ані не випускати.

Тепер узяв з собою трьох козаків. Пішов на третій поверх, найвищий.

Годі уявити собі той жах, ту тривогу, яку скрізь викликала поява цих людей, у кожній хаті. Але ні крики, ні погрози не доводили до

бажаного висліду. Поза сполошені погляди, поза сполотнілі лица та крик дітей не могли нічого дізнатися. Ніхто не стріляв. Вікна були зачинені. Ніякої зброї нема.

Люди, в яких хорунжий переводив перешукування, приходили помалу до пам'яті. Починали відказувати на тих дурнів, на тих смаркачів, що замість примиритися з тим, що є, ведуть боротьбу. До чого це доведе? Який буде вислід? Сьогодні вже другий день люди голодують. Неможна нічого купити, годі з хати вийти.

Мужчини намагалися балакати по-українськи, жінкам це не йшло. За те вони перебірали головну роль в лаянні тих „смаркачів“, тих „дітваків“, що пориваються з мотикою на сонце. Чи ж то всі не знають, що Східня Галичина — українська? Що Львів мусить належати до України? Всі хочуть мати свою державу — чому ж би Українці не мали мати того, що й інші народи?

Хорунжий не слухав цих балачок. Ні плачі його не зворушували, ні заяви льюальности не захоплювали його душі. Він в-одно кидав грізно питання:

— Хто стрілив з вікна?

Розуміється — нові вибухи плачу, нові спазми жінок, нові реви дітей... Але виновника нема. Відчиняють усі шафи, всі столи, розкидають ліжка... Все те роблять сами

господарі на доказ, що нема в їх хаті зброї. Але чим більш вони гамору чинять, чим гірший нелад кидають хорунжому перед очі, тим сильніше завзяття підступає йому до серця. Тим дошкульніше починає муляти його душу потреба, жадоба помсти.

На жаль, пройшов крізь увесь поверх безуспішно. Не може примиритися з цим. Не хоче так без нічого відходити на нижчий поверх. Він мав вражіння, що це на третьому поверсі гримнуло вікно. І то як-раз посередині.

Увійшов ще раз до мешкання, на яке мав найбільше підозріння. Мешкав у ньому судовий радник. У хаті був батько, старий сивий чоловічина, його дружина, донька — молода панночка — її син радника, юнак літ коло двадцяти. Вже за першим разом, як входив у цю хату, бачив велике стрівоження на лицах усіх її мешканців. Найбільш блідий був син і його сестра. Коли тепер входив сюди вдруге, знати було на присутніх іще більший жах. То як минеться велике нещастя й людина ще не спам'ятається, а воно вже приходить удруге, таке воно страшне, таке убійче, — ось що читалося на лицах мешканців цієї хати. Найбільш уразило хорунжого те, що молодий панич посміхався, коли він входив тепер у хату. Не міг зрозуміти причини, але набрав певности, що тут

саме треба шукати виновника. Підходить просто до юнака:

— Ти стрілив з вікна? — гримнув грімким голосом і в ту ж мить зловив його за сорочку на грудях.

Почувся одчайний плач матері й доньки. Старий радник кинувся заспокоювати.

— Дайце спокуй! Та дайце спокуй! Пан поручнік чловек! Дайце собі спокуй! — лепетів старий батько.

Коли тим часом юнак не давав ніякої відповіді, хорунжий спалахнув ще більшим гнівом. Почав трясти своїм ровесником, як стебелинкою:

— Ти стрілив з вікна! — промовив твердо вже не питанням, уже рішучою заявою.

— Пан поручнік може твердзіць так станофчо? — процідив блідий радникович, силуючися на спокій.

— Ти стрілив з вікна! — промовив іще сильніше хорунжий.

— Панє поручніку, я належен до пшеціф-поєдинковей лігі! — почувлася відповідь молоді людини.

Хорунжому викривили ці слова лице до погірдливого насміху. Нічого не відповів. Кинув наказ своїм козакам:

— Перешукайте хату до дна. Тут мусить бути бравнінґ, з якого свіжо вистрілили.

— Панє поручніку, ту не тільки съвежо ви-

стшпельонеґо бровнінґу, в нашом дому воґуле жаднеґо оренжа нема, — промовив уже зовсім спокійно молодий мужчина і при тому посміхнувся тією самою посмішкою, яку побачив на його лиці хорунжий, коли входив сюди вдруге.

І від цієї посмішки розяснилося йому відразу в голові. Зрозумів, що між тим, як він був тут уперше й тепер удруге прийшов, заховано добре те, чого він шукав. Ця посмішка сказала йому багато! Сказала йому все. Знав, що хоч як шукатиме — надармо. А як не знайде злочинного знаряддя — цей злочинець... вільний.

Уже не цікавили його розшукування козаків. Дав наказ — годі відкликати. Хоч знав, що пуста робота. Запевнило його в тому ще одно: як тільки згадав про бравнінґ, перестали відразу плакати й мати й сестра. Бачив і читав дивну полекшу в їх лицах.

Підійшов байдуже до вікна. Дивився без ціли на вулицю. Стояв без думки. Знайшовся в такому становищі, з якого не бачив виходу. Обсадив хату, шукав за злочинцем, мав його в руках, був певний, що це він, але не мав на це ніякого доказу. Не смів справитися з ним так, як це зробив би, коли б знайшов бравнінґ у хаті. Вагався, що йому далі робити. Годі було залишити все так без нічого. Ще більш було небезпечно стягти на свою голову й на голову свого війська закид за-

мордування невинної людини. І знав, що як його навіть і візьме до команди — ні до чого це не доведе. Злочинець буде вільний.

Тисячі думок перевалювалися йому юрбою крізь голову. Ніяка не задовольняла його, ні одна не давала йому розв'язки. Чим довше так стояв, počував себе більш і більш пригнобленим, прибитим, притолоченим. Бачив даремну працю своїх людей, дивився на те завзяття, на ту дбайливість, з якою вони переводили своє завдання. Щось насмішливе починало цвяхати його по мізкові. Він знав, що все те пусте й не міг цього сказати своїм людям, не міг ослаблювати їх ревности у виконванні обов'язку. Жалко йому стало тих людей за те розчарування, яке жде їх за хвилинку. А вдобавку добивав його, лягав йому болюче на душу вагою цинічний насміх юнака, що не переставав посміхатися. Мало того! У всій його поставі почувалася дивна певність перемоги. Можна було сказати, що ця людина така стала спокійна, як би не про неї йшла річ. Як би вона, коли вже не сама з того гурта, що шукає зброї, то бодай німий сторонній свідок.

Хорунжий мусів скільки разів запанувати над собою, щоб не вийняти револьвер, не покласти циніка трупом на місці. Почув до нього таку огиду, що мусів одвертатися, щоб не дивитися на його лице. Боявся, що може

прийти тут до нещастя, на всякий спосіб дійде до якогось нерозважного вибуху. Був переконаний, що своєї певности у провині цієї людини він не зможе нікому передати. Навіть козаки, що тут з ним у кімнаті, могли б здивуватися, коли б він зважився на необміркований вчинок.

Скільки разів спинив свої очі на лиці молодой панни. Ні разу вона не могла витримати погляду його очей. Або похнюплювалася, або відвертала голову. Це теж багато йому говорило. Більш, ніж що! Але тільки йому, тільки йому одному. Дня нього була це певність. Але не був це для інших доказ провини її брата.

Коли він так страждав під вагою душевного розладдя, почув голос десятника:

— Пане хорунжий! Всюди перешукали — нема нічого.

— Я знаю, — замітив спокійно хорунжий. І в ту ж мить докинув твердим голосом: — Візьміть оцього молодого панича з собою.

Тепер почав перешукувати на другому поверсі. І хоч втратив більш ніж годину часу, успіх був той самий. Нікого й нічого. Найменшої позначки. Був певен, що й не могло бути!

Уже мали переходити на перший поверх, коли якась потайна сила крикнула йому

в ухо: „Здесяткувати!“ Аж жахнувся. Спинився на сходах. Не знав, що думати. Такий сильний був цей душевний наказ, що не міг пройти поуз нього. Але й скоритися не хотів.

Здесяткувати?... Кого?... Невинних?...

І в ту ж мить виринув перед його уявою той козак, що його покладено трупом біля соймового будинку, на його ж таки очах. А цей другий, ранений... А як би був добре вцілів? Дві жертви за пів години? І то у відділі, який він сам веде? А він же ж не відповідає за своїх людей? За життя кожного козака? За цілість свого відділу? А хіба ж то можна так легко залишити справу? Вона ж голосна буде. Будуть же ж усі знати, що він обсадив камяницю. Багато повірить йому, що той молодий чоловік винувник. А хто й не повірить або й не цікавитиметься, поспитає його, як покарав за стріл з вікна?

„Стріл у голову!“ — Прокляття! Прокляття!... Як він хвилює не тільки козаків, але й старшин! Усіх навіть незвязаних з військом людей!... А він дістав два стріли в голову до свого відділу! І що? Пустив плазом? Не здесяткував?... Побоявся?... А хто ж це робити має, як молодий хорунжий надумується? Та ще й такий, що дістав до свого відділу, ото ж до себе, два постріли? Обидва цільні? Один смертельний!... Можна вагатися?... Можна надумуватися?...

Ганьба!... — почувся з невідомих грудей оклик біля його уха.

Десяткувати! — крикнула розжалоблена душа.

— Стій! — падає з його уст наказ команди. — Десятнику, сюди!

Десятник випростався. Хорунжий мовить холодно:

— Забрати всіх мужчин з кам'яниці на подвір'я.

— Слухаю, пане хорунжий... А юнаків?

— Вище п'ятнадцяти років.

— Слухаю.

— Ідіть!... — кинув хорунжий. Пішов сходами вниз.

Мрячний, як чорна ніч.

Був уже невразливий ні на що. Стояв, мов кам'яний. Не зворушували його крики, що счинилися в одну мить у всій кам'яниці. Не чув їх. Не бачив постатей, жіночих, дитячих, що повзали коло його ніг. Поздержував себе всією силою волі, щоб не відтручати їх ногою. Душа його заперлася у власному болю, не подавалася під вибухами розпуки людської. Не смів допускати її до серця. Стояв перед невблаганим виконанням жорстокого обов'язку, не смів здригнути. Не було вороття.

— Вже, пане хорунжий, усі! — заявив десятник.

— Скільки? — питає недбало.

— Сорок двох.

Не кинув на них очима.

— У ряд! — падає крізь зуби короткий наказ.

Звалилася до нього вся жінота. Він крикнув:

— Геть їх!...

Козаки відривають жінок од нього. Стають лавою між мужчинами й жінками. Наводять лад. З наказів, з голосу хорунжого, з його поведення, з того, що не дивиться туди, тільки доручає робити все десятникові, бачать, що не жарти. Хто з них служив у війську, знає, до чого йде. Крізь подвірря перелетів на ледяних крилах подих смерти. Навіяв повагу на лица козаків.

— Уже в ряді, пане хорунжий.

— Кожного десятого — на бік.

Впали страшні слова. Відведено остронь чотирьох мужчин.

Щось таке тут сталося, що в хорунжого похололо на серці. Не був це плач, не були зойки — це груди рвалися, бухав з них крик.

Хорунжий чує, що не видержить до кінця. Коли б покінчити. Крикнув без пам'яті:

— Вісім козаків! Набивай кріси!

У ту ж мить, коли наставилися кріси до чотирьох жертв, хорунжий кинув на них очима й здригнувся. Чотирьох старих чоло-

віків, два з них Євреї. Молодого юнака, ні його батька нема. Похололо в нього на душі. Зрозумів, відчув усю неправду свого вчинку. Стріляє чотирьох невинних дідів, — винник остається в живих. Звертається до тих, що не попалися десятими. Кричить:

— Хто стрілив? Признайся!

В його голосі чулася така міць, що завмер плач на подвіррі. Його слова зродили надію в рідні нещасних.

Мовчанка.

Втопив очі в лице юнака. Прошибає його наскрізь поглядом. Той видержав погляд — тільки зблід. Був, як брудна стіна, білий, зелений.

— Хто стрілив? Признайся!

Звертався просто до радниковича. Той не видержав гострого погляду. Похнюпив очі. Але — мовчав.

— Готово? — крикнув.

— Готово, пане хорунжий!

Вже на устах сиділи слова команди. Для нього перестав уже існувати світ. Мав перед очима конечність сповнення обов'язку. Хотів позбутися ваги, свobodно відітхнути. Знав, що мусить це зробити. Ніяка сила не відхилить од нього гіркої чаші.

Мав викинути вже слова команди. Ще мимохиттю наслухає, чи не почує: „Я стрілив!“...

Надармо.

Та виявилось, що заслабий кордон було скількох цих козаків, що відділяли жіноту. Якась жінка і з нею шестеро дітей кинулися пробоем до засудженого батька, зависли на ньому:

— Татусю наш, татусю дрогі! На кого ти мене zostавяш з шесьцьорґем серот? Татусю...

З хорунжим щось дивне починилося. Він чув увесь час, що десь якісь крики, ридання, зойки розривають повітря. Але це було для нього щось таке далеке, чуже, так не стояло ні в якому звязку з його завданням, що не звертав на це уваги. Не сміє слухати, щоб не відводило його від обовязку. Запер уха, серце, душу на ці плачі, на крики, ридання. Але ось тепер нагло почувся йому теплий рідний голос. Прилетів з далекої далечі той голос, добре йому відомий. Здрігнувся.

Почувся йому голос його матері. Виринає перед його очима. Як стояла з сімома сирітками біля присудженого на смерть батька. Благає, молить польського офіціра... На всі святощі закликає, по руках цілує... Не вблагала. Повісили. А мати лежить на його могилі, в-одно голосить:

— Татусеньку наш, татусеньку наш рідний! На кого ти нас, нещасних сиріток, покинув? Чого на нас, татусеньку, загнувався?...

Прилетів з далекої сторони до нього той

голос рідний. Груди йому шарпає, серце рве на шматки. Він захлинувся.

Десятник дивиться спершу мовчки, потім намагається робити лад. Хорунжий хитає рукою і мовить лагідним голосом:

— Лишіть, десятнику...

Звертається до козаків:

— Ідіть...

Чує, як віддихають лекше їх груди...

Що це було тепер?...

Юрба жінок, дітей кидається на тих чотирьох відзисканих батьків, чоловіків... Падають хорунжому до колін... Козаки не допускають нікого до нього. Старий Єврей таки доповзав. Хорунжий відсунув його, крикнув не своїм голосом:

— Оцьому подякуйте! Він мав тут стояти! Темний лицарь...

І показуючи на молодого юнака, grimнув на козаків:

— Візьміть його!

Втікав хутчій од місця великої спокуси.

Дві кімнати на першому поверсі Ставропігії були місцем безупинних нарад. Тут відбувала свої засідання Національна Рада. Спершу в означених годинах, потім уже весь день, усю ніч, без упину. Завсігди оставався тут хтось із членів президії. Без огляду на те, чи було повне число, чи ні, починав на ново засідання, як тільки хто небудь приходив з якоюсь звісткою: політичною, або військовою, стратегічною, першої ваги, або другою, інформативною, або хоч би першою з краю чуткою з вулиці. Всяка звістка, яка б не приходила, була достаточною причиною для відновлювання засідання, вислуховання доповіді, обмірковування становища. І коли вона була з тих, що вже або всім знані, або нічого взагалі нового не приносила, кінчилося на тому, що її мовчки вислуховали. Але, користаючи з відкриття засідання, обмірковували чергові справи. А коли була важніша, доручали її зреферувати перед відповідними діловими чинниками.

Найбільш зацікавлення викликали, найбільш нервування вносили звістки про те, яка наближається підмога. Звідки? В якому

числі? В цій справі приносили різні люди найрізномородніші, чи раз найбільш суперечні вісти. Десяток людей з цього села. Трьох парубків з того. Якийсь відділ прийшов звідкись — не знати добре звідки, але прийшли, напевно прийшли! Їх бачили. Вони вже на становищах. Там знову пішла чутка, що йдуть цілі сотні з того і з того і з цього міста...

А знову інші: це все неправда! Ніхто ще не прийшов! Навпаки! Її ті розходяться, що їх захоплено й задержано у казармах!

Счинялася суперечка. Неправда! Це тільки Чехи, Маляре, Німці відходять. І з них де-хто остається!... Це все неправда!

Вмішувалися більш безпристрасні. Лагодили вибухи, взриви. Заспокоювали.

Хтось кидає в розпучі питання: „Де Січові Стрільці? Чому їх ще нема? Чому вони ще досі не приїхати?“ Вже були звістки, що приїхав Вишкіл Усусусів. Де він?... Де Січові Стрільці?...

Оце питання найбільш усіх бентежило. Що діється із Січовими Стрільцями? Їх ждали. На них велику надію мали. Коли б вони прийшли в пору — все врятували б!

Даремні доживання. Нема й нема.

Що з ними діється? — питалися в тривозі. — Вони ж були на Буковині, дістали наказ прибути зараз до Львова і — не приїзять.

Люди заходили в голову, чому їх ще нема? Що могло статися? Що їх задержувало?

Більші песимісти зганяли всю вину на табор Усусусів:

Мають усякого майна чимало, як їм тепер розставатися з ним, залишати надбане добро й їхати до Львова.

Пригадували собі, що де-які молоді люди кинулися були в останньому часі до торгівлі на Україні. Використовували свої військові перепустки, службові листки та їздили в-одно з Катеринославщини до Галичини, закупували ліки, ґалянтерійний крам, книжки, відвозили все те до Київа, Одеси, продавали по казкових цінах... І знову, і знову... Про деяких ішла чутка, що поставали вже міліонерами. Тепер позакуповували на Україні муку, сало, всячину, чого не було в Австрії. Усі свої маєтки везли в обозах. От що не дає їм змоги їхати рятувати Львова! От що спиняє їх у поході!

Та були й більш обережні, які не хотіли плямувати молодого стрілецтва, своїх військових надій! Радили виждати, поки наклеїться їх! Дошукувалися причини задержки у приїзді Усусусів з одного боку в мілітарних подіях на Буковині (зустріч з Румунами!), з другого боку в політичних (чи не ведуть політики на свою руку Німці, австрійські старшини стрілецького корпусу?).

Як би там не було, приходили в-одно звістки про наближення Усусусів — і завжди виявлялося, що вони передвчасні, неправдиві. І раз у раз більше зденервування захоплювало всіх. Бо допомога, яку давала Львовові провінція, була дуже незначна. Від першої хвилини Львів мусів вести війну з Поляками власними силами.

Ця обставина так сильно прибавала всіх, що прихід одного десятка людей з якого Радехова, Комарна, Щирця був уже достаточною причиною для захвату, як знову поява польської боївки в новій частині міста, або втрата одного закруту якої небудь вулиці в користь противника наганяла на львівських громадян найчорніші думи.

А тут що-раз більше звісток про важкі бої. Боротьба за площу Юра, атака на будинок жандармерії, завзятий напад на цитаделю. Кажуть, що криваво його відбили — цитаделя в наших руках. Кажуть, що не скоро поважаться Поляки кривавитися на узгіррі цитаделі. Але хто то може знати?... Там знову коло жовківської рогачки боротьба за різню й залізничий шлях до Підзамча. Скупалися наші в ляцькій крові. А що з того? Що з того? Що далі буде?

Чим завзятіші змагання, тим досадніша буде відплата. Почував це всякий. Тим більше, що в-одно страшніші звістки приходили

про криваву боротьбу. Приносили їх то ці, то ті, подавали одні одним з уст до уст. Почала витворюватися армія сівачів страху й зневірря.

Де-які так уже всім вілися, що вистарчило, щоб показалися в дверях, — їх поява родила фізичний біль. Зараз упаде з їх уст якась чорна звістка. Але журба тих людей про долю Львова, їх патріотизм (або як де-хто казав: нахабство) такі безмежні, вони так глибоко переконані про велитенську вагу свого завдання, що нічим не бентежилися, ні раз не звертали уваги на те, як їх тут приймають. Влітали до залі нарад, перебивали найповажнішу справу, щоб тубальним голосом прогрімів найцікавішу, найсвіжішу новину, про яку або вже всі знали, або яка нікому не була потрібна, нічого не говорила. Треба було запірати двері перед ними, але й це не багато помагало. Гримали доти, поки їм не відчиняли.

Від якогось часу всі важніші наради відбувалися в дуже тісному гуртку в приватному помешканні політика, призначеного на прем'єра. У Ставропігії були тільки або повні засідання Національної Ради — раз у день, або необовязкові балачки.

На сьогодні було заповіджено звідомлення з нарад із польською делегацією. Всі ждали корисного полагодження справи перемир'я. Воно було хвилюєво доконче потрібне. Втома

всього війська доходила вже до краю. Пішли чутки, що як не буде відпочинку, то вже ніхто не ручить за найближчу ніч. Чим далі спостерігалось вже не тільки перетому, але взагалі небувале зденервування навіть у старшин, не то в козаків. Було, влітає такий старшина до кімнати. Його оточують, розпитуються. Він хоче відповідати, сідає на софу, перевертається — хропе. Були випадки, що неможна було добудитися цих людей. Де-які вже три-чотири дні й ночі не спали — падали, як мерці. У тих, що були свідками таких сцен, родилося тривожне почування: куди зайдеться з людьми, що не всілі вже встояти на ногах? Що буде, як не приїде нова сила, яка заступила б перетомлених? Або як не буде якогось довшого перемир'я — відпочинку?

А великої надії на це не було. Зараз першого листопада явилася в Національній Раді делегація краєвого виділу. Прийшов краєвий маршалок і члени виділу. Виявляли велику примиримість. Те, що діялось уже в західній частині міста, ту стрілянину з кам'яниць, з вікон, ту боротьбу коло будинку техніки — називали ділом „шалених голов“. Українці прийняли їх чемно, ввічливо, але з великою самовпевненістю, дуже рішучо. Заявили їм, що повороту до вчорашнього дня не буде й бути не може! Пішли балачки про спіль-

ний комітет, про спільну акцію для заспокоєння міста. Були це тільки облудні викрути Поляків, чи це був у них жах першої хвилини? Годі було зміркувати.

І справді, Поляки виявляли велику непевність свого становища. Львів в українських руках. Усі видніщі члени польського громадянства були на ласці й неласці Українців. Що приготовляли Українці польському представництву, годі було Полякам відразу зміркувати. Вдарили в миротворний тон. А Українці — відчувалось це з кожного слова — перехвалювалися. Коли на ділі, занявши Львів, ані не подумали, щоб забезпечити собі вільну руку через захоплення закладників, — перехвалювалися перед Поляками. Вони тепер тут пани! Вчорашній день навіки перекреслений для життя, і т. п. І хоч уже чути було польські стріли, хоч коло техніки впали вже трупи, були ранені, хоч бачилося, що починається вже війна, українсько-польська війна серед мурів Львова — тут розводилася спокійна, теоретична балачка, культурніща, ніж у віденському парляменті, спокійніща, ніж яка розправа в комісії для шкільних справ над українським університетом, або над українською гімназією в якому Куликові. Тим більше, що попри всю самовпевненість у своїх балачках, Українці все ж таки не відмовлялися від переговорів. Мали їх вести далі завтра.

Та в тому „завтра“ помінялися ролі. В Українців почала проявлятися утома. Тривожила їх відсутність зовнішньої допомоги. Висилювала їх завзята боротьба з добре зорганізованим противником. Поляки відзискали почуття сили. Ясно вже тепер бачили й розуміли слабе підготування своїх противників. Зорієнтувалися в становищі.

Вчорашні „шалені голови“ сьогодні вже стали „польським військом“, яке не оглядається на громадянський провід, не слухатиметься тих, що переговорюють, тільки керується наказами своєї команди. А провідці громадянства висували в-одно нових людей. Ті засланялися непримиримістю „польського війська й його командування“. Відкликалися вже на Варшаву. Що ж знов до самого Львова — намагалися звести всю справу до таких рям, щоб у кожній хвилині можна було викинути з міста зухвалу, але, очевидно, слабу й безсилу українську жменьку.

З кожної розмови, з виразу лиць, з тону голосу, з поглядів очей видно вже було тепер насміх, погорду, яку, після перемоги над жахом, почали проявляти представники польської сторони. За ними ж стояло „польське військо“!... Вони тільки в першій хвилині стуманіли. Де ж? У них усе вже було приготовано до захоплення влади. За два дні вони мали те саме зробити. І ось яка несподі-

ванка! Жах від нежданого діла, а потім більш від сорому, ніж страху, більш од скаженої злости, ніж побоювання, що всьому вже кінець. Але ганебні почування першої хвилини тривали дійсно тільки одну мить. Почали скликатися, збиратися, стали залізною лавою, всисали в свої ряди все своє населення, йшли вперед, вперед, певні себе, певні перемоги, жадні відплати за той сором однієї хвилини! Виринали тут, там, на різних місцях боєві відділи. Кам'яниці ставали твердинями. Ряди кам'яниць заступали воєнні окопи. Ставали в них до боротьби ті, що давно вже приготувалися були на це діло — тільки заскочив, збентежив їх був сміливий вчинок противника. Тепер вони приходили до пам'яті, починали проявляти свою силу. Але при всьому таки хотіли ще день-два протягти, щоб, поки прийдуть рішачі бої, ще більш скріпитися. І вели переговори. Що-дня з инакшими настроями, що-дня з иншими вимогами, але не вривали розмов.

Чим більш проявлялася сила польського повстання, тим скрутніше ставало становище Українців. Переговорювали в надії, що зможуть дістати хвилинку віддиху, щоб обхопити спокійно очима всю вагу завдання, яке впало на їх плечі.

Не міг не бачити цього противник. Розуміється, що в таких обставинах не могло бути

й мови, щоб довести переговори з польською стороною до якого небудь успіху. А тут усе аж кричало за відпочинком, за хвилиною відпочинку.

Ждали відпочинку не тільки козаки, що стояли й стояли без зміни й падали на місці й знову підводилися, щоб не залишити служби, не зробити прогалини, не відкрити ворогові дороги, — стояли вже безсилі, непритомні від втоми, але стояли на своєму становищі з подивугідним геройським почуттям обов'язку.

Потребували відпочинку й старшини, що в більшості від памятної ночі на першого листопада, як порозходилися з Народнього Дому о першій годині по півночі і не думали про сон, бо зараз ждало їх приготування чинного виступу, так і досі стояли на сторожі свого революційного пориву. Ніхто їх не звільняв, ніхто їх не змінював, ніхто не заступав... А події котилися лявіною одна за одною. Кожна хвилина що-раз сильніше захоплювала, приковувала, винищувала всі їх нерви, всі сили. Тим часом сил у них було що-раз менше й менше. То треба було надлюдського зав'язку, щоб витримувати дні й ночі на становищах, при праці без сну, без віддиху, без відпочинку, без надії на відпочинок...

Те саме почував і той, що був тепер душею всього руху, полковник Дмитро Вітовський,

головний військовий командант. Він узяв собі на плечі всю справу повстання. Сам, без піддержки, без допомоги, без приготування.

Бо хіба ж можна назвати приготуванням повстання — дво-тижневі наради військового комітету, доривочне навіязання ним звязків із старшинами військових відділів у важніших містах Галичини? Хіба ж це вже приготування?

Хіба ж приготуванням чину можна назвати зрозуміння у гурта людей потреби збройного захисту своїх земель перед посяганням Польщі? Це був радше чин розпуки малого гуртка нових людей, які в останній хвилині, з konieczności, постановили вступити на нові шляхи. Він теж один із цього гуртка. Він виступав як представник нової течії в громадянстві, слабкої, запізно зродженої, але остільки свіжої, що являються течією активності, течією опертя на власні сили, течією єдності нації. Їх роля тим більш відповідальна, чим більш пасивно стає проти них старе громадянство.

Ця нова течія висунула його на передове місце. І хоч він свідомий того, що стоїть за ним нова сила, завзята, кріпка, яка йде на діло, рішуче, тверде діло, — тут у заперті в мурах Львова він почуває себе самотнім. Двигає сам на своїх плечах, на своїй голові увесь тягар революційного взриву й війни,

що почалася зараз першого дня, війни з польським населенням міста Львова, що помалу починає перетворюватися з місцевої, льокальної в українсько-польську війну у всьому краї, на всьому українсько-польському пограниччі.

І бачить, що проти нього стоїть не тільки противник-ворог, нація, проти якої він мусить вести війну! Ні!... Він почуває, що має, або мати ще може, або мати буде проти себе і своє власне громадянство. Він же ж і увесь його гурт пішли на революційний чин проти опінії свого громадянства. Тепер хоч і спалахнув на мить загальний захват, чути вже, як він починає втихати. А що то буде на випадок невдачі? Не розвіється той захват першої хвилини — зовсім? Не настане зневіря? Не захопить воно всіх? Не стануть проти гуртка молодих усі, що з ними змагалися, поки вони зважилися на рішучий чин? Не звернуться вони як-раз проти нього? Проти головного представника нової сили, нової думки? Найбільш проти нього — бо він у всіх на очах? Бо з ним, з його особою звязалося мимохіттю все, що тепер діється?

Яка небезпечна гра! Не впала б на нього вся відповідальність, коли б хитнулася нога? Не довелося б йому, як-раз йому, двигати увесь тягар відповідальности? Не падатиме каміння на його голову? Не споневажати-

муть його, не проклинатимуть його імени, пам'яті про нього?

Як радо ділився б славою але й відповідальністю за цей їх чин з тими, що з ним він приготавлював в останніх днях це діло! З усіми, що радилися вкупі, організувалися, кидали заграву бунту по всіх важніших осередках Галичини!

На жаль, вони осталися в тіні. Громадянство хоче бачити одиницю. Щоб славити і щоб карати. Накинуло йому цю роль. Щоб оставати під безпекою рішучості одиниці.

Але як доведеться йому перебрати вагу відповідальності? Як стане проти нього все громадянство?

Почуття того, немов упир, висіло йому над головою. Хоч усі сили його покидали, хоч падав з ніг і мізок хвилинами відмовляв йому послуху, він не залишав занятого становища. Ні на хвилину не випускав із своїх рук керми головного командування. Як день так ніч у невтомній праці — хоч фізичні сили давно його вже покинули. Тримався тільки натугою нервів, які у звичайної здорової людини давно б уже пошарпалися від перетому. А коли ще давали йому змогу виконувати всі чинности нормальної людини, то тільки тому, що він перейшов у стан найвищого перечулення нервів, попав у хоробливий стан недуги, витвореної геройським

взривом, свідомістю бездонної відповідальності, залізною волею передержання першої і враз із цим найстрашнішої кризи на хвилях революційного пориву.

Прийшов на засідання Національної Ради сумний, прибитий, прив'ялий. І не так він сюди прийшов у такому настрої, як радше тут присіли його понурі думи.

Бо поки він там, де керму держить у руках, де ні хвилинки не може мати спокійної, де що-раз потрясають його душею нові, неждані, буває, дуже грізні події — він мусить проявляти працю всіх своїх думок, силу всієї волі, мусить триматися з натугою всіх своїх нервів, щоб подолати велике завдання. Бо там він полковник, — командант Вітовський. Там він за все відповідає. Там він наказує і все діється по його волі. А щоб могли наказувати, треба задержати силу свого духа. І там він її проявляє.

Але тут, куди він прийшов радитися, де мусить хвилинку ждати спокійно, бездільно, дивна втома почала падати на нього. Почув, що він тут не має тої сили, що там у канцелярії свого штабу. Тут він громадянин, тільки громадянин, — той давній Вітовський, людина розложена критицизмом свого віку, повна сумнівів. Така, як і ті, що тут сидять і журяться в зневіррі і ждуть якоїсь радісної

звістки від нього. Чув, чого вони ждуть од нього, і знає, що він їм ніякої відрадної новини принести не всилі. Вони дивляться на нього такими дивними поглядами, надіються чогось од нього і, хоч сами зневірені, вірять ще в нього, тільки в нього, тільки в нього одного — сердешні! Не бачать, що діється в його душі.

Щасливі, — думає, — що не можуть заглянути в його серце, мізок. А то не сиділи б вони тут ні хвилинки! А то, може, кинулися б на нього, розшарпали б його в шматки за ту долю, що їм зготовано!

Коли так сидить у кріслі й водить очима по цих людях, жалко йому стало за них усіх. Він побачив, неначе у віщому ясновидінні, що жде їх за день, за два, як він мусітиме дати військам наказ залишити Львів. Скільки то горя перекоотиться понад голови цих людей, що тут остануться. Скільки то голів покотиться в збурханих хвилях потоків помсти, які розіллються по цій землі, коли прийде сюди, коли тут твердо стане нога переможця.

Такий біль підступив йому до серця, що аж погнувся. Як живі стали перед ним ті люди, що памятної ночі ще до першого листопада, коли обговорювалося питання про захоплення влади в Галичині, шлях йому загороджували.

Він стояв перед ними, як божевільний

злочинець. Хоч перебрав на себе тільки оборону становища свого гуртка, стояв перед ними, як головний винувник. Слухаючи їх нападів, почував себе безсилим проти людей, що заступали опінію нації, дотеперішніх провідників старшого громадянства.

Вони говорили:

„Що ви? Що ви? Божевільні? Ви обдумали, куди нас ведете? Куди ведете всю націю?“

Інші кричали:

„З мотикою — на сонце?... З мотикою — на сонце?“...

Казав їм, що в історичних хвилинах усі ті божевільні, що ломлять перешкоди, що йдуть на нові шляхи. Всі вони пориваються з мотикою на сонце. Але буває, що сонце заходить, а мотика перековується в сталевий меч. У меч, що несе перемогу!

Противилися. Прохали. Благали. Всю справу загирить! — казали.

Хіба ж вона вже не загирена? Хіба ж вони вже не програли? Тепер тільки одчайдушний порив може ще оживити запропащену їх долю. Більш ніщо їх не врятує. Не бачать того, куди докотилися?

Всіми силами намагалися спинити його. Здержати від цього вчинку. Нагадує собі, як вони боронили свого становища. Не може не признати, що багато правди було в їх словах. Найменшого підготування не було.

Робили його відповідальним за невдачу. Кажали, що до такої революції треба проготовлятися місяцями, коли не цілими роками. Треба мати все налажене, щоб не скінчилося катастрофою.

Він мовчав на всі їх міркування, хоч у душі їм притакував.

Це правда! Це правда! Це все велика правда! — кричала його душа.

Він бачив сам, що це шалене діло. Не його вина, що ніхто не подумав раніш про те, що ніхто не взявся за підготовну роботу. Не подбав про майбутню хвилю! Це справді шалене діло! Але тепер не було вибору: треба було або зважитися на шалений, божевільний чин, або — погрузнути в підлій бездільності, пасивності. Дати затягти собі на шию ярмо неволі. Не було вибору. Тільки дві можливості. Тільки ці дві.

І коли їх гурток зважився на першу й стояв при ній твердо, постановив перевести її в діло без огляду на згоду представників громадянства, ба, й проти їх волі, — то не було це висловом могутнього: „ХОЧУ!“ — гурта або хоч би й людини сильної, безоглядної, свідомої своєї ціли, певної перемоги, готової до потоптання противників. Ні. Це був відрух розпуки, одчаю, просвічених на одну мить громадян, трагічний чин, засуджений на неминучу згубу. А в ньому було каятливе на-

магання до спокутування провин цілого покоління. Вони зрозуміли відповідальність перед тими, що прийдуть, розплющать із жахом очі й закриють їх у ту ж мить від чорної картини, що в них ударить. Вони відчували вагу відповідальности перед будучими поколіннями, жах, щоб не впала на всю націю ганьба упідлення, ганьба незрозуміння ваги хвилі. Щоб ті, що прийдуть після них, не проклинали їх за цю нечинність у такій хвилині, яка являється раз на століття. Їх вчинок не міг бути обдуманим, приготованим ділом, чином, певним перемоги. Це був відруховий протест проти безділля тих, що приспали націю! У пориві своєму пішли на шлях божевільного льоту, з якого падається на ґранітні скелі й більш не знімається.

Але й не душиться в гнійному багновищі...
— доповідала його душа.

Не добачав тоді одного. Не добачав, що може прийти до нього смерть, може розбити його на ломах скель, поки ще крила до льоту розпростає. Тепер це стало йому перед очима у всій наготі. І це його починало найбільш боліти. Бо впасти, як би вже зазнав солодощів бистрого помаху крил — це була б геройська смерть, гідна великих змагань. Але розбитися, поки ще крилами розмахнув, падати без розгону і таки — гинути, це жалка доля невільника.

Жахнувся. Звідки, звідки такі думи в нього? Чи він справді хворий? Не сміє в такому настрої духа нести далі відповідальности за долю й недолю всіх, що пішли на велике діло! Не сміє заступати тих, що так рішучо пішли на це, хоч би й одчайдушне, діло! Треба вміти впору вмірати. Треба знати, коли пора відійти. Він винен це не тільки тим, що проти волі їх пішов, але й тим, що все своє життя склали в його руки. Нехай прийдуть інші сили кінчити його діло. Він і так має багато ще робити там, у краї, в повітах, по селах.

Ще далеко до смерти, до моральної смерти. Запорукою цього ті, що сповнили своє велике завдання в ту другу памятку ніч — на першого листопада.

Перед очима його душі виринає велика шкільна зала в Народньому Домі. Гуртки стрільців, студентів, гімназистів. Він входить — очі всіх звертаються до нього. Намагаються вичитати в його очах присуд своєї долі.

Підходить стрілецький старшина:

„На головному дворці шіснадцять скорострілів. Угорський курінь — триста людей — сторожа. Біля дворця в бараках дві сотні. У кожного шістьдесят крісових набоїв, чотири ручні ґранати. Наш поручник має інспекцію. Але є під надзором. Майор генерального штабу сидить у команді дворця. Ніби то жде

поїзду. В кожній хвилині може увязнити нашого висланця, нашу надію!“

Не була це страшна хвилина? Це не сонні люди, яких можна заскочити! Це вартові жовніри! Майор генерального штабу на варті. А він ні на хвилинку не завагався. Мусить бути! Прикази видані. Мусить бути перемога.

А як би той військовий поліціант, якому не подобався підозрілий рух у Народньому Домі, не натрапив на нашого четаря? Як би його був не відослав четар з заявою, що сам він уже слідкує за цим, що тут діється?... Та ще й дав йому інше завдання на бернардинській площі?

Ну, що ж? Були б нас увязнили? Смішне! Не ми мали щастя, поліціант мав щастя, що натрапив на нашого четаря. Був би вже давно гриз землю!

Були б заалармували військо в казармах? поліцію? То було б усе те, що відбулося зовсім спокійно, безкровно, знайшло інший вираз. Може не такий мирний. Може й кров поплила б. Але те, що підготовлено, ми були б осягли! Бо ми зважилися на це, ми йшли до цього, ми цього хотіли!

Але як тепер, тепер, тепер остоятися! Як тепер утримати в руках, що не під силу захопили. До чого не змагали, чого не приготували, чого не хотіли інші? Як тепер — не впасти ганебною, неславною смертю!

Як рятувати себе перед сміхом юрби, яка в найбільш трагічному ламанні душі знайде для себе нагоду й можливість вибухнути свободним, тупим реготом? Як перетворити неминучість смерти в таку трагічну картину, щоб кров у жилах холола, не то щоб сміх на лиці міг появлятися! Як рятуватися від ганебної смерти невірника?...

Ні! ні! ні! — кричала його душа. — До такого загину він не сміє допустити. Не сміє стати смішний! Він бачить уже, що може загинути, бо сил не зміряв, але як загинати, то гинути трагічно, велично, зпід хмар! Насміхом не вкрив він ні себе, ні своїх друзів, ні взагалі змагання нації, що довірила всю себе їх божевільному поривові.

Кине Львів — нехай до останнього борониться, поїде в край, дзвонити в дзвін тривоги, кричати криком розпуки, будити з вікового сну приспану силу рідного народу.

І коли впаде у починах льоту, то падатиме в одчаї, що не зміг пробудитися рідних із сну, бо вони не сном поснули, вони в чаді лежать. В отруйному чаді... Вони мерццями спочивають.

Коли впаде, то падатиме під ударом розбільної трагедії рідної нації.

Сидів немов закостенілий. Перед ним, довкола нього пересувалися різні постаті, він не бачив їх, не замічав. Був їм чужий

духом, прибитий вагою великої відповідальності.

Із важких дум збудив його рух, що склався, коли сідали довкола столу присутні. Починалося засідання.

Була одна справа, така важна, що всі інші зійшли на подальший плян. Мирові делегати приступили до звіту з переговорів з противником. Оповідали, де було засідання делегацій, хто брав участь, які настрої у польських делегатів у порівнянні з учорапніми. Він слухав цього спокійно. Але ось чує, що Поляки хотіли б поставити справу Львова окремо й незалежно від питання про справу Галичини. Найвищою владою у Львові мав би бути магістрат. Лад у місті мала б удержувати міська міліція, зложена з обох націй відсотково, відповідно до числа населення.

Душа його скипіла. Він уявив собі відразу, яке витворилося б тут у Львові становище. Перебив слова промовця:

— Ага! В магістраті Українців зовсім нема! А польська статистика начислила б цікавий відсоток Українців до міліції! І влада й міліція в польських руках? Жидів причислиться до Поляків і в міліції заступатимуть їх Поляки. Нічого собі рахунок. А військо?... Як справа з військом?...

— Військо? Військо й українське і поль-

ське мало б оставатися у Львові, кожне в окремих казармах.

— Яке „польське військо“? — спалахнув вогнем. — Звідки тут узялося польське військо? Це боївка! Це банди! Нема польського війська в українській державі!

— Пане полковнику, ми реферуємо пропозиції Поляків, — почувся ображений, здепервований голос.

— Перепрашаю дуже, що я схвилювався. Але ж бо й годі не спалахати!... Кажете, панове, військо мало б оставатися в казармах. У якому числі?

— Кожне або в необмеженому числі, або обидва в рівному.

— Дуже ясно. Завтра, після підписання такого договору, — мовить Вітовський, — увесь Львів буде в польських руках. У нас війська нема. Панове! У нас війська нема! А й те, що є, буде заперте в казармах. А з польського боку кожна кам'яниця перетвориться в окрему казарму, в окрему твердиню, як це й сьогодні є! Триматиме у заперті все українське цивільне населення. Що значить таке жадання? Це ж була б ліквідація нашої справи у Львові.

— Але ж, полковнику, не хвилюйтеся. Сами ж кажете, що не вдержимося без перемир'я.

— Не вдержимося! Я це бачу! Я ще ручу

найбільше за сьогоднішній день до вечора. За ніч уже не беру відповідальности.

Після його слів почувся нервовий рух на залі. Відслонилася таємнича заслона. Зпоза неї визвірився одчай.

Зрозумів цей рух Вітовський. Оправдує свої слова:

— Але одно знаю: як упадемо, то з тим переконанням, що падаємо в боротьбі. Хто смів би жадати, щоб ми йшли сами на заріз? Що значить заперти військо в казармах, коли останеться в місті польська боївка? Або що взагалі значить уступати з міста, коли кожна кам'яниця озброєна? Ми мусимо тримати місто силою.

— А як сили нема?

— Терором! Страхом перед нашим на-силлям!

— То чого ж вести переговори?

— Переговори инша річ. Але в переговорах треба задержати гідність. Ми мусимо домагатися розв'язання польської боївки і роззброєння! Роззброєння! Це не військо! Це повстанці проти нашої влади, проти нашої держави! Це банди! Ми мусимо перевести роззброєння всієї людности у Львові. Не можемо допустити до творення військових банд! А до нашого війська їм зась! Це українське військо! Це військо української держави! Питання про військо — це наша державна справа!

Ми не сміємо допускати в часі переговорів навіть до розмови про наше військо.

— Полковнику, справа так загострилася, що доля переговорів про перемир'я застрягла на мертвій точці. Хочете мати перемир'я, чи ні? Кажіть нам ясно!

— Мусимо мати перемир'я! — промовив у розпуці Вітовський. — Мусимо мати хвилинку відпочинку. Я чую це по собі, що не видержу. А от, дивіться!

— Пане полковнику! Ми мусимо зовсім певно знати, чи ви зможете дати собі раду без перемир'я?...

Вітовський показував далі на старшину, що хропів у кутку залі на софі.

— Ось вам відповідь, панове! Вам це нічого не говорить? Але я, я розумію його. Він од першої хвилини зо мною. А ми вже до першого листопада не спали дві останні ночі. Ви думаєте, що людина видержить довше? Коли б був не впав тут, міг упасти на вулиці, на хіднику, де б не був, щоб тільки голову схилити, щоб трохи заплющити очі. Людина не машина. А ми вже всі такі, як він!

— Що ж ви нам ніж до горла прикладаєте! Кажете, що мусите мати перемир'я, але й слухати не хочете нашого звіту про переговори й умови противної сторони. Про умови, які ми можемо прийняти?

— Як? Я маю думати над умовами? Моя річ лад удержати у війську. А переговори — це ваша річ, панове! Ви політики! Ви повинні обдумувати таку справу, як умови перемир'я.

Спинився, щоб захопити повітря в груди. Потім починав сипати докорами:

— Але ви повинні з усіх сторін роздивлятися в тому, що вони вам пропонують. Ви хочете, щоб я над цим думав? А хіба ж у мене сили до того? А хто ж про мої справи буде думати? Ви не можете, панове, сами того зрозуміти, чого від вас жадають? Ви хочете піти на такі умови?... На такі умови військо не піде! Будемо стояти, будемо падати, будемо трупом встеляти вулиці, де хто з нас стоїть. І коли по наших трупах займуть Львів Поляки — знатимемо, що ми боролися до останку. Ніхто не смітиме сказати: уступили! Нас силою можуть викинути, змести, по наших трупах можуть пройти, але щоб ми добровільно давали згоду на заняття Львова?... Бо що ж іншого, як не добровільним уступленням з позицій, буде таке перемир'я! Що буде, панове, завтра, зараз таки у першому дні перемир'я? Увесь Львів — це буде польське військо. Вже не боївка — уже військо! Нами признане! А ми?... Ми сидітимемо в казармі! Будемо сидіти заперті в казармі! Добровільно! З власної волі!... Що ж нам

тоді робити? Знову починати боротьбу? Серед яких відносин? З якими надіями на успіх, на перемогу?

— Ми це все бачимо. Ми знаємо це. Але хіба й вони не розуміють нашого становища? Коли б ви чули, з якою самовпевненістю вони говорять! Як просто насміх вчувається в їх вигляді, в словах, у голосі. Коли не придумаєте якогось виходу, ми не маємо що більше переговорювати.

— Мусите переговорювати! Чи буде що з того, чи ні, ми зискуємо на часі.

На нього вдарила свідомість усього їх становища. Попав в одчай. Жах розпуки проглянув з його очей.

— Де наші Січові Стрільці? Чому вони вже раз не дають знати про себе? Коли б прийшли, врятували б Львів. Або щоб прийшла бодай підмога з провінції. Я розіслав до всіх міст — тільки Золочів відгукнувся. Ви знаєте, скільки нам допомгла ця золочівська жменька? Ми залізничу станцію врятували ними.

Його слова були такі страшні для всього збору, що лица полотніли. Очі людей не могли видержувати його погляду. Він спам'ятовся остільки, що почав говорити далі лагідно, з поміркуванням:

— Панове, ви мусите вести переговори. Ніхто не давав йому відповіді. Тільки одні

на одних дивилися. Запитували німо очима, як це розуміти. А тут уже й Вітовський міняє тон свого голосу:

— Або ні — скажіть, що вриваєте! Тоді ми зробимо своє. Військо зробить своє!... Довше годі вагатися. Я вже сам не всилі ждати. Я кажу вам, що так, як воно є, не ручу вже за сьогоднішню ніч! Мене самого вже сили покинули. Ми зробили надлюдське діло. Але без допомоги не вдержимося.

Мертва тиша запала після цих слів. Аж ось почали грати скоростріли на базарній площі і як на команду відповіли їм два скоростріли по обох боках Ставропіїї. Де-хто схопився з крісла й підбіг до вікна. Кілька постатей ухопило за капелюхи. Закинули наопашки загортки. Вийшли з залі, щоб уже більш сюди не вертатися. Усякому вчувалося, що вже наближається край усьому.

— Ні звідки не приходить нам поміч, — мовить безсило Вітовський. — На всі сторони пішли накази і все — мовчить! Я не можу довше брати відповідальности на свою голову. Мої нерви вже не видержують...

При цих словах вчувалися стогони в його голосі, і в очах заблистіли сльози. Він здавив їх кулаками, потряс головою й промовив:

— Я сьогодні ще передам команду в інші

руки — свіжі. Сам пересплюся одну ніч і їду в край. Збірати військо. Переведу загальну мобілізацію. Це одно ще нас може врятувати...

Його слова перебило сильне стукання до дверей, яке перейшло у громіт. Всі кинулися в кріслах і повернули свої очі туди, звідки йшов той лопіт. Відчинено двері. Влітає висока бліда постать. Оклики її запити з усіх сторін: „Що сталося? Кажіть, що сталося!“

Постать не може захопити голосу. Віддих їй заперло у грудях. Це ще збільшає напад тривоги у залі. Не можуть діждатися розяснення. Врешті з уст цієї блідої людини вириваються вибухи, вигуки, плачі, стогони:

— Пропало! Все пропало! Пропали всі переговори! Хто з нами буде переговорювати, хто буде нам ще вірити? Один смаркач попсував усю справу! Кинув усе цивільне населення на помсту польської боївки! Пропали ми всі!

Неможна було довго зрозуміти, що означати має цей крик. Коли цікаві оточили стрівожену людину, встає Вітовський і кричить:

— Пане! Чи ви знаєте, що тут засідання Національної Ради?

— Я до Національної Ради! Я як-раз до Національної Ради!

— Ви член Національної Ради?

— Ні.

— Хто вас сюди кликав? Хто вас тут жде? Чого вносите паніку в наше засідання? Я вас поставлю під суд!

— Що сталося? — перебивають різні голоси.

Бліда постать трохи збентежилася від погроз Вітовського. Був це урядовець „Дністра“, великий патріот, один з тих, що двигали на своїх плечах увесь тягар долі й недолі виволошеного Львова. Прийшов, щоб віддати вітчизні найбільшу прислугу і за це — під суд? Починає роздивлятися непевно на всі боки й тільки на рішучий завзив Вітовського: „Кажіть, з чим приходите?“ — говорить:

— Здесяткували цілу кам'яницю. Вистріляли всіх мужчин. У місті страшна паніка. Це загрожує всьому цивільному населенню різнею...

— Хто здесяткував кам'яницю? — питається вже спокійніше Вітовський.

— Якийсь молодий хорунжий.

— Чого?

— Хтось стрілив до відділу війська з вікна кам'яниці.

— Добре зробив, що здесяткував! — промовив твердо Вітовський. — Такий наказ мав! Це треба було від першої хвилини. Треба вже було десятки кам'яниць перестріляти! Не були б ми мали стільки втрат, що маємо до сього-

дня. Не були б ми мали таких засідань, як сьогоднішнє!

Тремтів увесь, гримів. Душа в ньому бунтувалася. За їх невиконані вчинки. За великі занедбання.

Але й себе він уважав провинним. Гамується. Звертається до членів Національної Ради. Мовить рішучо:

— Панове! Це моя вина! Але в першій мірі це ваша вина! Це ваша вина! Я від першої хвилини прохав: Панове! Візьміть закладників. Архієпископів, професорів університету, членів краєвого виділу, найвизначніших Поляків. Ви ні й ні! Панове! Ви знаєте, що діється в тій частині міста, яку заняли Поляки? Як там страждає наше населення? А ми в рукавичках із ними? Ми панькаємося? Переговорюємо?... А вони насміхаються з нас! Панове! Не так виглядали б переговори, як би всі видніщі Поляки сиділи в нас під ключем! Не так би вони говорили з нами, як би вся польська інтелігенція в містах і на селах була в наших руках! Їх засипували б депутації, делегації: лишіть, бо вбиваєте нас! Я це казав від першої хвилини! А ви ні й ні. Коли б оголошено, що за кожний стріл у голову покотиться польська чільніща голова, і коли б прилюдно виконано один присуд, тільки один присуд — панове! Зараз би припинилася ця стрілянина з вікон!

— Пане полковнику, це неможливе! — крикнув у найвищій роздратованні поважний член Національної Ради.

— Хто це говорить? Ви? Провідник нації? Що відповідаєте за її долю? — відповів йому таким самим роздратованим голосом Вітовський. — Ви знаєте, скільки ми маємо втрат зза цього підлого, нікчемного способу боротьби? Ні! Це доконче потрібне! Не зробіть цього ви — зробимо ми! Зробіть це військо! Це не забава — це війна! Війна має свої права, свої обов'язки. Ми не сміємо виставляти на зрадницьку смерть своїх козаків!

— Але ж ми люди! — кричить далі той сам член Ради.

— А ми — звірі? І ми люди, пане после! Але ми відповідаємо за життя інших людей! На отвертій війні — отверта боротьба. На зраду, підле душогубство — оборона! На терор — відповідь терором! У боротьбі з таким нікчемним ворогом — одно: або ми, або вони! Але до цього треба сильних нервів. — Тут заломився його голос. — А я, на жаль, уже їх не маю...

— На щастя — ваше й наше...

— На наше спільне нещастя, пане после! — промовив гірко, сумно Вітовський. — Згадаєте мої слова, як нас ті стріли з вікон, зза кам'яниць викинуть зі Львова. Тоді згадаєте мої слова, але запізно.

Ця погроза, вдруге вже кинена головним командантом, внесла паніку в засідання, більшу ще, ніж була.

— Пане полковнику! — крикнув у найвищому подратуванні той сам посол. — Я вас не розумію! Кажете, що не маєте сили вести війну й не хочете навіть вислухати умов про перемир'я! Кажете, що будете залишати Львів і хочете нам військовим терором приготувати різню! Я вас не розумію!

— Пане после! — мовить Вітовський спершу спокійно, твердо, потім в-одно більш запалюється. — Ми, взагалі, один одного не розуміємо. Хто має вести війну? Ви чи ми? Хто має організувати, наладжувати нове життя? Ми чи ви?

— Всі вкуші!

— Ви — хочете війну вести? А чому ж ви ще досі не у військовім однострої?

— Ми послі! Ми члени Національної Ради! Ми радити маємо!

— Над чим? Над чим? — питається схвилований Вітовський. — Над тим, як боронити Львова? Коли б ви бодай над тим радилися, як дістати допомогу! Але тут рада не може! Тут треба діла! Ви лишіть нам військові справи, сами їдьте в повіти! Збирайте військо, присилайте! Сами — військові відділи приводіть! Там ваша сила, там ваша праця!

— Ви розганяєте парламент? Хочете увільнитися від контролі свого парламенту?

— Контролі? Нам треба контролі? Ми війну ведемо, панове! Ви мусите мати до нас довірря! А ми дістанемо до вашої праці довірря аж тоді, як за вас говоритимуть ваші діла! Як до оборони столиці стане військо приведене вами!

— Ви розганяєте парламент? Вже Австрія вела війну без контролі парламенту! До чого довела?

— Ви з вашою контролею доведете до того, що викинете себе сами зі Львова. Але поки це станеться, ще ми поспробуємо оборонятися без вас і проти вас! Військо відповідає за війну, військо буде забезпечувати собі корисне ведення війни!

В ту ж мить відчинилися двері й до залі увійшов молодий хорунжий у шапці на голові, з крісом на рамени. Підійшов до столу, став перед полковником, випростався, як стріла, віддав привіт Вітовському.

— Пане полковнику, все виконано, як був наказ.

Вітовський втопив у нього свої бистрі очі. Не спускав їх довгу хвилину з лиця хорунжого. Його мізок прошибла нагло нова думка. Зморщив брови. Встав з крісла. Пронизує очима хорунжого. Хотів би вичитати потвер-

дження свого здогаду з лица молодії людини. Коли побачив, як під його очима те лице наплило кровю, спитав твердо, помалу:

— Летивітер! Ти здесяткував камяницю?

Очі всіх перескакували то на полковника то на хорунжого. Запала гробова мовчанка.

— Я... — промовив спокійно хорунжий. Зацокався. Докинув: — Тільки...

— Знаю, — промовив спокійно Вітовський.
— Виконав наказ.

Летивітер мимохіттю вдарився лівою рукою в груди:

— Пане полковнику, я не виконав наказу.

Був це не крик, був це стогін до одчаю доведеної людини.

Вітовський мовчав. Не зводив з нього очей.

— Я не міг розстріляти невинних людей, бо той, кого я вважав провинним, не попався десятим. Я не розстріляв нікого.

Вітовський спустив очі, хитнувся, вийшов зза столу, подав руку Летивітрові.

— Я того ждав од тебе, пане четарю!

— Пане полковнику! — промовив крізь сльози радощів Летивітер.

— Доклад у канцелярії...

Цими словами попрощав Летивітра.

Від ранку великий рух у Народньому Домі. Гамір. Крики. Співи. Веселі розмови, привітання. Оповідання про дотеперішні переживання у Львові за цих кілька днів.

Зустрічаються знайомі, вітаються, кидаються одні одним в обійми, цілуються. Не можуть нарадіти. Ті, що прийшли, висловлюють свій подив, ті, що ждали, ждали, врешті діждалися, не ховають вибухів своїх радощів. Велика надія вступила у серця всіх. Аж тепер уже немає чого журитися про долю Львова. Коли вже прийшли Усусуси... Лицарі Усусуси! Завзятці!... Прийшли. Знайшли шлях запертий. З яким завзяттям кинулися на пробій! Як гураган вдарили на ляцькі відділи! Пробилися до цитаделі. Юнаки! Завзятці!... Аж тепер почує ворог сильну руку! Зараз піде все инакше, все лекше...

Після того, як привіталися друзі, товариші, знайомі, починають старі стрільці знайомитися в тимі, що тільки тепер стали під кріс, з наймолодшими войовниками за долю України: із студентами, з гімназистами... з дівчатами, які нарівні з своїми товаришами стоять у рядах. Коли гурток Усусусів обсту-

пив дві дівчині, що як-раз вернулися зпід почти, починають сипатися з уст наочних свідків тисячі похвал для відваги, геройства, посвяти стрілкинь. Вони, вперше з крісом у руках, наставляють свої груди на небезпеки не менш одчайдушно, як найзавзятіші лицарі. Слухають того дівчата, паленіють на лиці, бентежаться. Сами вперше починають розуміти вагу свого діла. Смішно їм стає від надмірного перецінювання їх праці. І встидно. Не погоджуються. Заперечують. Кажуть, що все це переборщено, що з них хочуть насміхатися. Але оповідання козаків ідуть з таким переконанням, у такому поважному тоні, що тут не може бути ніякого сумніву.

З'являються на вулиці під Народнім Домом то одинцем то гуртками цікаві видці зпоміж громадян. Хочуть на власні очі бачити, чи правда це, що приїхали вже Українські Січові Стрільці. Чи правда це? Про те вже всюди балакають. Всі, всі, хто тільки стає до розмови. Скрізь відчувається піднесення настрою. Де вже тривога, розпука, одчай!... Тепер попадають у захват. Одні за одними. Тепер уже ні в кого немає сумніву, що скінчилися гіркі дні, скінчилися дні зневір'я, тривоги. За день, за два зможуть поконати польський опір. Переможуть, здавлять повстання. Бадьорі розмови пливуть по місті.

Рожеві, ясні надії висловлюються тими, що досі зневірря розсівали...

Але бували й такі, що не вірили, поки сами не побачили. Чого то вже не говорилося! Дуже багато було розмов і про Січових Стрільців і про всякі інші охітничі відділи. Скільки то вже не бувало радощів, захвату! А потім що виявлялося? Що все те неправдиві чутки. Тепер уже треба все побачити на власні очі. Годі вірити насліпо!

І йшли, йшли до Народнього Дому...

Але як тільки наближалися до цього військового осередку, вже впевнилися. Вже все знали. Вже певні були. Ото ж правда все, про що балакають усюди, куди не підеш! Приїхали! Справді приїхали! Славно! Славно! Слава Січовим Стрільцям! Слава народнім лицарям!

Схиляють голови, вимахують шапками, поздоровляють руками! Кричать: слава! слава!... Розважають свою сполохану душу і йдуть, ідуть у місто. Йдуть по всіх усядах розносити нову звістку, радісну, щасливу! Бачили! Сами бачили! Приїхали! Тепер уже справді приїхали! Це вже не здогад. Не туманні чутки!... Це щира правда. Вже відійшов один відділ Стрільців у напрямку цитаделі, один у напрямку Підзамча. З походу — просто до бою! Не мине година-дві, як почує увесь Львів бовбий танок стрілецький.

То не те, що перетомлені козаки, які осталися у Львові по світовій війні. Це не студенти, які ніколи кріса не мали в руках, не досвідчені, не вправлені. Це не діти-гімназисти, що й кріса двигати не всіли! Що кидаються сміливо у вир боротьби, вулиці головами своїми встеляють — стільки завзятку проявляють, стільки одчайдушности! Більш одчайдушности, ніж сили! Більш завзятку, ніж спроможности. Діти! Діти! Але хіба ж готовилися вони на таке діло? Хіба ж це їх вина, коли не всіли встоятися? Коли мусять помалу відступати?

Тепер приходить нова сила. Почне змагатися. Приходять лицарі! Загартовані в кривавих боях лицарі. Борці зпід Маківки! Українські леви молодецькі. Заведуть кривавий танок! Почує ляцька голота, що таке січове стрілецтво! Не мине годинка-дві, як піде тривога по ляцьких рядах. А тоді — вперед, лицарі! До останніх окраїн Львова. За Львів! На Перемишль! Кам'яним муром на пограниччі української землі!...

Вигукують, викрикують, на радощах од розуму відходять. Затрачують почуття дійсности. Не думають про те, яка то сила прийшла в допомогу. Коли б один рій Усусусів побачили, коли б кілька усусуських шапок зявилося, не менші були б радощі, не слабший захват. Засліпила їх дотеперішня тривога,

звели на безпуття важкі переживання. А вже щоб могли критично дивитися — даремне жадання! Щоб роздивлялися, яка сила стоїть по противному боці? Яка праця жде тих наших лицарів? Щоб уявляли собі, чи зможуть вони в одну мить виконати завдання, якого ждуть від них захвачені їх приїздом Львовяне?

Сам приїзд гуртка Українських Січових Стрільців — лік на всі болі, на всі рани серця. Поява заповіданої, дожиданої допомоги наказує забути про всі тривожні міркування. Проганяє геть чорні думи. Родить захват, вказує дійсність у веселих, надійних барвах. Майбутнє — у таких ясних, райдужних, що вже тепер можна готуватися до святкового обходу після великої перемоги над збунтованим ворогом.

Не слухають висловів сумнівів, що падають тут і там з уст тих, що ще не бачили Січових Стрільців, що ще не встигли підпасти під непереможний вплив їх чару.

Що? Сумніви? Як? Хто може сумніватися? Хто сміє? Хіба люди без крихітки віри в перемогу справедливої справи. Пізнати, пізнати, кому зневірря серце затруїло!...

Забувають, сердешні, що то вони сами перед годиною говорили, що вони робили, яку тривогу розсівали. Кажуть: У кого немає віри в серці, нехай іде, нехай подивиться,

нехай, як той невірний Тома, дотиком свого пальця переконається! Нехай оживить своє серце, перегризене отрутою! Тільки нехай не важиться сіяти зневірря!... Під суд! Під суд гробарів нашої волі!

Цей захват відродженців, тих навернених грішників, свіжо впевнених про перемогу дотеперішніх сівачів тривоги, чорних дум — дізнає хвилевого потрясення. Над головами завивжала гарматня куля, падає недалеко від них на брук вулиці, крутиться в них на очах, гуляє, вривається в брук, вибухає, заглушує все інше своїм взривом, кидає шматками каміння, шибками вікон, піском, глиною, шматками муру. Щезає в безвістях. Тільки чорна яма остається незбитим свідоцтвом її діла знищення. Гурток людей, здивований її вижжанням, похилив відрухово голови. Потім зачарувався її герцями. Стояв прикований до свого місця, не всилі рушитися, не всилі навіть усвідомити собі всієї загрози небезпеки. Коли вже небезпека минулася, коли нікого не захопила, жах падає на весь гурт. Починають, як табунець горобців, пурхати, втікати на всі боки, ховатися в брамах камениць, забігати до крамниць.

Ті сичать, як гадюки:

— А що? А що?... Бачите?

Ніхто їм не відповідає... Мовчать. Утікають... Не спиниш! Не здержиш!

Не помагають крики тих, що вже спамяталися, не здержують схвильованих запевнення, що вже минулося. Не хочуть виставляти себе вдруге на небезпеку, не хочуть ждати, поки допаде їх ще одна ґраната. Тим більше, що понад кам'яницями свище, дзижчить, скрегоче в повітрі. Без упину. Без уговку... На заході лунають в-одно гарматні вибухи. Біля них, за ними, в стороні Високого Замку, Личаківської вулиці, і тут і там... у відповідь гарматнім пострілам лунають взриви. Бряжчать шибки вікон, дудонить земля, дріжать мури... А над головами в повітрі: дз-дз-дз-дз... бум... і знову: дз-дз-дз-дз... за хвилинку знову: бум... дж-дж-дж-дж... бух, бух...

Тепер уже тиша, страшна тиша. Тим більш помітна, чим досадніше прошибають її дикі, скрегітливі дзижчання. Після них гучні вибухи луною рокочуть. По вулицях, між кам'яницями, між мурами. І все те тільки скріплює тишу. Вбиває все життя, всі гомони. Кидає громами, котить їх у безвісти, серед мертвої тиші. Тепер уже дають знати про себе й крісові постріли. І гаркотіння скорострілів. Більш нічого. Ніяких голосів. Ніяких гомонів. Тільки крісові постріли. Тільки розбільне: та-та-та-та-та... до безкраю, до безпам'яті, до втоми довгий лопіт скоростріла. Тільки вибухи гарматніх стрільн, дзижчання,

свистіння, зойки в повітрі... Дошкульні... Аж мізок шарпають... Потім гомони взривів... А між дикими грюкотами німа, бліда, мервецька тиша... І знову божевільні гомони...

До Народнього Дому докотилася тривога, відгомін того, що діялося на позиції. Йде завзятий бій. Почулося, що прийшла противникові більша підмога, ніж нашим Січові Стрільці. Кинув усі сили на кілька відтинків: на цитаделю, казарми Фердинанда, на Підзамче. Але найбільше, найсильніше напірає ворог на відтинок соймового будинку. Йде з великою силою, ще більшим завзятком, безоглядно. Йде на перебій! Іде під захистом пригожого для себе терену — парку, дерев, кущів, кам'яниць з обох боків парку. Проти себе має відслонену українську лінію. Сам у безпечному захисті — тим дошкульніше напастує, змітає їх ряди.

Врешті жахлива звістка: залога сойму не видержала сильної атаки польської боївки — залишила становища. Увесь міський парк, вся вулиця Міцкевича, сойм — усе в польських руках. Не виключається загроза осередкові міста. Йдуть ще криваві бої, але немає вже безпеки, що можна буде встоятися перед розгоном ворожого наступу. Долітають голоси розпуки, благання про рятунок. Вслід

за тим проявляється збентеження. Що робити? Що робити?... Головні сили Січових Стрільців відослано вже на становища не менш важні, не менш загрожені. Здавалося, важніші, ніж це! Бо цитаделя забезпечує місто від заходу, з полудня. Підзамче — єдина сполука із світом. Туди звернено свіжі сили! Там забезпечувано оборону.

А тепер? Тепер? Що тепер робити?...

Починається нервова, доривочна нарада, роблять перегляд сил. До залоги, що стояла в бої біля сойму, посидають наказ: триматися до останнього козака! Для відради подають звістку, що вже йде підмога. Тільки нехай тримаються! Нехай витримають — поки наспів підкріплення!

Тепер роздивляються жахливо, де б знайти допомогу. Одні радять відкликати частину Січових Стрільців. Інші за всяку ціну хочуть шукати рятунку без них. Годі ослаблювати позиції. Годі вносити розгاردіаш у такі відповідальні становища. Падає на голови провідців безсилля, втома. За нею йде тривога. Затемнюється ясна думка. Затрачується перегляд сил. З'являється — зневіря... Де-хто починає вже шукати рятунку у пересуненні боєвої лінії, в скороченні... Такі поради викликають ще більше знервування. Одні кидаються до карти Львова, роблять перегляд позицій, сил, інші роз-

дивляються у тих нових позиціях, оспорюють доцільність скорочування фронту, ще інші противляться всякій зміні. Тепер, коли прийшла підмога, така визначна підмога, годі скорочувати фронт, годі його хоч би тільки пересувати! Це значило б скріпляти силу противника, працювати на ослаблення духа свого війська! Це вбило б спокій і відпорність громадянства!... Так знищено б усі свої сили!... Це була б праця на очевидну свою загубу...

Годі! Годі! Лишіть дурниці! Неможна вводити перемін у цій хвилині. Замість до перемоги, хочете вести до здачі Львова!

Але що ж робити? Що ж робити? Звідки взяти нових сил? Яку дати собі раду на загроженій позиції?

Мусимо шукати! Мусимо знайти! В казармах є ще охітники.

Смішне! Посилати людей на смерть, або в полон? Невправлених? Недосвідних? На те, щоб знищити відразу свої становища?

Виміняти людей! Посилати тих, що стоять на вулицях.

Не пора! Не пора! Немає часу!

Шукають нових способів рятунку. Знаходять. Інші відразу збивають. Доказують усю нездарність нового пляну... Перечаться. Змагаються. З'являються ще інші пляни... Така сама жде їх доля...

А час летить, минає. Ще один гонець зпід сойму. Звістка про нові втрати — в людях, у становищах. Пошарпані шматки опису боїв, важких змагань. Яка безоглядна, одчайдушна атака Поляків! Яка завзята, уперта оборона кожного шматка вулиці з українського боку! А все ж таки в-одно нові втрати, в-одно втрати, нові втрати... Як не прийде зараз допомога, не встояться. Будуть стояти до останнього козака, але на довго їх не стане.

Була це вже не канцелярія штабу, вже не нарада провідців — почало творитися збіговище, віче. Всі, що приходили за своїм ділом, далеким від оперативних справ, уважали себе в праві прислухатися, встрявати в розмову із своїми міркуваннями, а коли вже вмішалися, коли раз вислухано їх недоладної мови, тепер вони вважали своїм обов'язком радити, радити, вічувати. Їй не було тієї сили, що вхопила б твердо керму в руку. Що прогнала б увесь баляст, що заперла б кількох покликаних до того людей у кімнаті й переводила спокійно, розважно, безпристрасно ту важну, відповідальну нараду. Не було тієї сили, що в хвилину розладдя стала б керманичем загроженого човна! Пустилися на бистрі збурхані хвилі — без керми, без опору, без волі зберегти ясну думку... А хвилі шуміли. Гонці прилітали й за ними звалювалися на цей крихкий чов-

ник нові буруни. Обезвладнювали керманців!...

Тільки один стоїть осторонь — мовчки. Тільки один задержує спокій у цій схвильованій юрбі: високий, стрункий стрілецький старшина, четар Кермич. Стоїть осторонь і мовчить. Він прийшов за своїми справами — харчевими. Натрапив, як-раз, на тривогу. Хотів переждати. Не вважав за можливе запитувати про свої справи. І чужим почував себе у боєвих ділах. Слухав спершу байдуже недовладних розмов. Дивився... Бачить: люди буються, як риби в саку, не мають виходу, не бачать, не знаходять. Те, що боліло всіх, що їх бентежило, тривожило, — без сумніву й на його душу падає не менше важким камінням. І його душу толочить. Але він, захоплений своєю харчевою справою, остільки почував себе стороннім від боєвих подій, від керування боєвими справами, що при всьому збентеженні, при всьому стрівоженні душі задержує ще спокій духа. Може ще досить ясно роздивлятися у становищі.

Зрозумів одно: тут даремні всі пляни, ні до чого не доведе воєнна рада, та ще й така нарада схвильованих людей. Немає сили, яку можна б протиставити ворогові, що бє й бє в одно місце! Що завзявся переламати опір. Всі пляни воєнної ради потребують коли не цілого дня, то кількох годин

для того, щоб виконати їх. А до того часу буде по-всьому. Тут треба негайного діла. І на це не знайде виходу нарада командування. Тут треба ініціативи одиниці. Треба чину! Рішучого, сміливого, завзятого, негайного!

Ще раз переглянув у голові становища ліворуч, праворуч загроженого відтинка. Ліворуч цитаделя — праворуч казарма Фердинанда. Два оборонні пункти. Обидва кріпко тримаються... Хоч бє на них ворожа сила — видержать. Повинні б видержати. Але тільки так довго, доки ззаду не заскочить їх ворог, доки не оточить їх, не запре їм свіжого допливу людей, доки їм не відітне спокуси з осередком. А станеться це — тоді не тільки відсунено боєву лінію до осередка, а може й поза осередок — там залишаються ув'язнені дві дуже геройські залоги. Можуть уступити, можуть перебитися, але — можуть остатися, загинути.

Ні, тут нема чого довше думати. Тут треба діла! Треба йти рятувати.

Підходить до столу, що його обступила воєнна рада.

— Товариші! Послухайте моєї думки.

Дивляться на нього — хто стрівожений, хто зденеровований. Кидають неввічливі погляди. Шеф штабу — блідий, як стіна, — хитнув зневажливо рукою. Стільки вже пере-

слухує всячини, що кожний новий голос ріже його пилою в голову. Намагався вже раз, другий зловити керму нарад у руки — даремно, без успіху. Доки вмішувалися штабові, боєві старшини, — мовчав. Але цей? Харчевий? Чого хоче ще цей? Намагається спинити його слова.

— Але ж, товаришу!

Кермич не вважає на це.

— Тут нема іншої ради, як іти на охінника відбивати сойм. Дайте мені свою згоду і рій Січових Стрільців, які ще не відійшли на позиції. Я йду на перебій.

Дивилися на нього, не розуміли його слів. Шеф штабу спалахнув від обурення. Лице його наплило кровю:

— Що ви зможете сами зробити! Ви боєвий старшина?...

— Товаришу! Я Січовий Стрілець! Боєвий — не боєвий. Однаково!... Я йду. Хтось мусить іти. Я йду!...

— І я з вами, товаришу! — підходить до нього Летивітер, та простягає йому руку.

Штабовці дивляться один на одного. З їх очей пробивається вже не обурення, не здивування — тривога. Бачать, що йдуть справи попри них, без них. Вони ще не скінчили наради, та вже не знають, з ким радяться, про що радяться, ще нічого не постановили, як тут уже відходять на позицію люди, не

питаючи їх, не дожидаючися, щоб їх покликано. Одначе мовчать. Не мають сили протівитися.

Тим часом бачать, як Кермич приняв простягнену Летивітрову руку, стиснув її твердо, кріпко. Дивляться на його рух, яким він показав на Летивітрові груди, де вється ціла низка нашивок, що осталися по колишніх воєнних відзнаках. Чують твердий, упертий, голос Кермича:

— Ви боевий, товаришу? Підемо. Рій стрільців, один міномет, один скоростріл.

І не дожидаючися згоди збентежених штабових старшин, завертає до дверей. За ним подається Летивітер.

Від учорапнього дня почував Летивітер гнітучу вагу на своїй душі. Те все, що він мав зробити, що повинен був зробити й чого не зробив, потім та публична заява признання, публична нагорода за невиконання військового обов'язку, так його все те збентежило, що він не міг прийти до рівноваги з своїми думками. Почував, може вперше в житті, встид не так за себе, як більше ще за другу людину. За того, кого він так глибоко поважав.

Він ждав, що Вітовський сипне громами на його голову. Як до цього був у праві. Як повинен був зробити! Приготовлювався,

що буде оправдуватися, боронитися. Знав, що скаже на оправдання своєї хвилевої слабости. І знав, що що б не говорив, ніщо йому не допоможе. Ніщо його не виправдає. Ніщо не злагодить його провини. Його вчинок впаде першою плямою на незаплямоване досі імя.

Але в душі був спокійний.

І коли б справді все було сталося, як собі уявляв, він був би мав одну розвагу: зробив людяне діло. Не виправив на той світ невинних людей. Може б і не розбалакувався ні з ким про це. Запер би в серці свої почування. Душевний свій спокій. Байдуже був би прийняв хоч би й найгіршу догану й не пояснював би, може, мотивів свого занедбаня. Це його власна справа! Справа його душі.

Хто поважився б закинути йому слабосилість? Недостачу відваги? Хитання, нерішучість? Аж забагато дав він уже доказів хоробрости, одчайдушности. Ну, раз зробив инакше. Пропало! Зробив!... Чому?... Це його справа. Це справа його сумління. Це питання, якого він не буде розбірати прилюдно. Зробив — бо зробив. Пропало. В иншій хвилині може б не так зробив був. А може ще раз так само зробить. Хто знає? Може ще й не так зробить... Нехай його залишать з недоладними питаннями. З недоцільною балачкою.

Та ось замість того, замість сподіваної догани — падає на нього відзначення, вищення, публична заява признання, устиск руки.

Очей не міг показати товаришам. Не розумів, що значать їх привітання... Радощі? Втіху?... Чи заховувалася під устисками рук зневага, насміх?...

Відзначення не за геройство, не за хоробрість, не за неблагане сповнення обов'язку — за хвилину хитання духа, за невідповідне розніження, за чутливість, вражливість на плач, на сльози, за забуття, що там десть теж сльози проливатиме мати або сестра або дружина вбитого козака, що могли проливатися теж сльози за тим другим, коли б і його цільніше вдарили...

Летивітер стогнав із болю. То блід, то червонів із встиду. Почуття, що його піднесено до ступіня четара — незаслужено, навпаки піднесено, замість щоб скарати, щоб потягти до відповідальности, знеславити — палило його лице соромом. Коли усвідомив собі спокійно все, що з ним сталося, хотів у першій хвилині, під впливом перших почувань схвилюваної душі подякувати за образливе відзначення, не прийняти його. Хотів заявити, що він не може признати себе гідним відзначення за те, за що ждав докорів, догани, зневаги. Але потім усвідомив собі,

що саме він зробив би цим вчинком! Зміркував, що це була б образа для Вітовського. Що більше, він осмішив би його, вказав би ясно на те, що поступок команданта був недоладний. Вийшов такий, яким не повинен був ставати. В його душі було засильне поважання до Вітовського, переходило в подив, любов; під впливом цих почувань він відразу відкинув свою думку. Вважав її неможливою до виконання.

Але своє відзначення прийняв як тягар обов'язку, вложеного на його плечі. Тепер йно-що починається хвилина діла, хвилина змагання, одчайдушного, безпам'ятного, безоглядного змагання, яке мусить виправдати його відзначення.

Коли останеться в живих, моготиме сміливо дивитися в очі своїм товаришам! Вони мусять забути про його вчорашній вчинок, як дивитимуться на нього, одно мати мусять перед очима: те, що він повинен у найближчому майбутньому зробити...

Або...

Не доводив свої думки до кінця. Він мав таке почування, що те останнє жде його певніше. Лекше йому буде в завзятому бої покласти голову, ніж так визначитися, вийти переможцем з таким подивугідним чином, щоб усе инше забулося. Щоб ніщо инше не вязалося з його особою, тільки те, тільки те

одно. Він не уявляв собі, яке це мало б бути діло, знав тільки, що мусіло б бути одчайдушне! Мусіло б межувати з божевіллям! Від чого, коли не падається головою, коли не божеволіється, вибивається на вершини, остається навіки в пам'яті людей...

Тут починали його думки сплітатися з іншими, далеко вже не такими рішучими, завзятими. Вдарив його знову, ще раз, у голову вчинок команданта. Вітовського!

Вітовського! Не чий будь! Не першого з краю команданта! — Вітовського!...

Чому він це зробив? Чи забувся? Чи це була тяж хвилина слабосилля, зденервування?

Ні, ні! Тут щось іншого мусить входити в гру. Вітовський не міг цього зробити без надуми, без ясного розуміння мотивів і наслідків. Коли він це зробив, мусів мати до того причину, основу. Значиться... Хіба ж би справді його вчинок не був такий буденний?

Починає помалу хитатися в своїх міркуваннях. Вагається у своїх завзятих постановах. Ще раз переглядає в душі все, що пережив учора. Що йому трапилося. Що він повинен був зробити. Що зробив...

Що ж?... Що ж?... Залишив життя чотирьом невинним людям? А може... може повинен був того юнака самого розстріляти? Для постраху? Без суду? На власну відпо-

відальність! Без ніякої відповідальности! Без відповідальности! Це ж війна! Був наказ! Він повинен був виконати — і повідомити командування про свій вчинок!

Бо що ж було б вийшло з цього? Були б його судили? Ні. Були б йому докоряли? Ні, ні! Були б поза очі осуджували? Ні, ні, і ще раз ні! Були б казали: зробив, що повинен був зробити. Були б може й не балакали про це.

А Вітовський? Що він сказав би був?

Хіба ж не знає? Він же ж сказав своє. Він уже своє сказав: „Сповнив обов'язок! Виконав наказ!“ І що ж більше?... Нічого! Зовсім певно, що нічого більше. Виконав наказ, сповнив обов'язок!... Це ж основне завдання козака, старшини, всякої військової людини. Виконав наказ — і добре. Бо не виконай — під суд! Сповнив обов'язок — і йди далі. Не сповниш, або підеш проти наказу — куля в голову.

Захитався у своїх здорових, твердих міркуваннях. Чув, як щось регочеться в його мізку. Як шалено щось регочеться.

Ти ж і не виконав наказу і не сповнив обов'язку і тебе не то не судять — тебе відзначили, тобі подякували.

Його біль переходить непомітно в німу, тиху резигнацію.

Тепер уже інший голос промовляє в його душі.

Ти ще молодий! Ти ще дуже молодий! Замолодий, щоб зрозуміти свій вчинок. Задармо не відзначають. Колись ти, може, зрозумієш.

Уже хотів заслухатися в цей привабливий голос, намагався піти шляхом нових думок, коли почув знову безпам'ятний регіт:

П'ятий рік на війні. П'ятий рік в окопах, у погоні за ворогом, у кривавих змаганнях і ще не знаєш обов'язку козака? Борця за волю свого народу?

Відходить від розуму. Зовсім заплутується у своїх думках. Туманні мряки падають йому на очі. Трохи не попадає в одчай. Вже не зітхання, вже важкі розбільні стогони — груди йому розривають.

І ось у таку хвилину повного зневір'я починає спливати на його душу спершу тихе, непомітне, кволе квиління... Чуються якісь пестотливі слова, тихі шепоти. Чиясь рука дотикається до його голови, пригортає її до теплих, ніжних грудей... А невідомі уста починають нашіптувати йому до уха великі слова:

Ти зробив діло, якого немає в військових приписах. Твій вчинок не стоїть ні в якому зв'язку з наказами, обов'язками, повинностями. Він являється своєрідним, окремим. Ні в якому відношенні він не стоїть до війни, до війська.

І коли всіми нервами душі погнався за гомоном цих слів, щоб уловити їх, зрозуміти, щоб знайти в них розвагу, лік на рани серця, невідома рука ще дужче пригорнула його голову до своїх грудей і промовила могутнім голосом:

Ти зробив небуденне діло! Діло, за яке відзначають, за яке вивисшують, бо воно не йде ніколи в забуття. Чин, який вічно живе!

Починає розяснюватися йому зовсім у голові. Так він зробив справді небуденне на війні діло. Він проявив душу. Він зробив людяне діло.

Ха-ха-ха!... починає реготатися в його голові дика сила. — Хіба ж до того треба бути хорунжим українського стрілецтва? Хіба ж можна прийняти за це четарські відзнаки? За те, що ворога пожалкував? Що з ворогом на війні не справився так, як каже основний воєнний звичай?... Не я тебе, то ти мене! Ні! Не так. Не він тебе. Бо він тебе не поцілив. Але за те ти його...

Що? Помста? Відплата?...

Ні. Не помста. Забезпечка перед повторенням вчинку. Пересторога для інших. Загроза!...

І в одну мить забулося все те, що ліком починало ставати для зраненої, зболілої його душі. Забулися ніжні таємничі нашіптування любого голосу, забулися ніжні теплі

обійми, чарівне пригортання голови, захитаної у рівних міркуваннях, пригортання одчайної голови до тихих материнських грудей... Забувся гомін могутнього голосу. Остався у пам'яті дикий регіт, божевільний...

Чому ж, чому ж я цього не виконав? — стогне в одчаї.

Не виконав! Пропало! — промовив байдуже й замовк.

Хоч потім переконував себе, заспокоював своє схвилювання — не знаходив достаточної відповіді. Не мав узагалі відповіді, роз'яснення. Почував, що тут не все в ладі — не всілі був уже вловити основи душевного розладдя. Врешті прийшов до висновку, що минулого йому не завернути. Тільки оправдати треба. Неминуче мусить виявити чин, який би дав йому душевний спокій.

Прихід товаришів, друзів розкривав перед ним нові вигляди. Показував можливість знайти в дуже недалекому майбутньому відповідну нагоду... Уже сьогодні хотів він відійти на становища з ними. Не знав, як повести справу. Мусів виконувати инше завдання. Тепер він вільний. І ось чує — Кермич іде на сміливе, одчайдушне діло. Тепер пора! Разом із ним! З ним — під сойм.

Зголошується. Ніхто їх не висилає. Ніхто не спиняє. Йдуть — сами. Беруть у свої руки велике, відповідальне діло. Що з цього вийде?

Буде — що буде! Переможуть або впадуть. Але одно певне: йдуть на незвичайні змагання. Прийшла та хвилина, за якою він хотів погнатися. Йде з тремтінням серця. Знає, що не сміє вернутися. Не вернеться переможений. Або піде вперед і там оправдає своє відзначення. Змие з своєї душі ганьбу слабосилости. Або останеться — на шляху. Коли посунеться вперед ворожа сила, переходитиме по його трупі. Його ім'я не впаде на посміховище юрби. Його ім'я вириється на вуличному брукові Львова, запишеться нестертим слідом у пам'яті оборонців столиці.

— Ви свідомі, товаришу, нашого завдання? — питається його Кермич.

— Поки западе ніч, вирішиться наша доля.

Кермич стиснув йому руку. Йшли далі мовчки. Кожний у свої думки, затоплений.

Йшли, як розярені тури!

Міномет розкрив їм дорогу. Вибита стіна в соймовому будинку пропустила малий відділ завзятців. Посипалися крісові постріли, заблиснули в сутінках заль білі штики.

Йшли вперед, залишали за собою стогони, зойки. Не зважали на них, не чули нічого. Не бачили нічого. На очі впала їм мряка. Заслонила перед ними свідомість немину-

чого. Одірвала їх од впливів часу й простору. Од впливів зовнішнього світу. Задавила почування власної душі... Ніщо їх не спиняло. Не було такої сили, що б їм оперлася. Забули про життя, про світ. Не було для них загрози, небезпеки. Накипали в них у душі шалені невисловлювані оклики — вперед, в-одно вперед!

Чим більш божевільно втікав ворог, тим яркіше кровю заходили в них очі, запливали. На все затемнювалися — одкриті були на одно: на ворожі груди. Вже не пальбою промощували собі дорогу, вже навіть не штиками — змаганням рук, ніг, грудей. Дужою своєю силою йшли вперед. Силою волі. Не бачили, хто з них іде, хто падає, лишається. Не бачили, хто з друзів дужче дереться. Хто засланяє боки, хто лівовуч, хто праворуч посувається далі. Не знали, що сами роблять. Чи йдуть вперед, чи на місці стоять. Поки перед очима не заяснів у них отвір входової брами. Поки не допали до неї, не загатили припливу ворожих сил. Тепер тільки могли спам'ятатися. Ледви тепер могли завернути на намічений шлях, переводити в життя те, що надумали були.

Не минає хвилинка, як у дверях балькону на поверсі з'являється міномет. Гомонять оглушливі його вибухи. Луною котяться між мурами. І вмить стогони, зойки чути зпоміж

дерев, від кущів парку. Ні один вибух не минається з ціллю. Ні один удар не падає даремно. Спокійно, як кам'яний велит, стоїть біля міномету Кермич, слідкує за льотом кожного стрільна. Орлиний зір пускає йому в здогін. А коли падає його вбивче знаряддя, коли стеляться в німому безсиллі його жертви — на мить промигує блиск в його очах, спалахає, щезає. Кам'яна повага різьбить його лице. А очі шукають бистро нової цілі.

Як дитяча забавка бахають крісові постріли зпоміж кущів, як скавуління битої собаки пищить торохтіння скорострілів. Кожний новий вибух, кинений рукою Кермича, заціплює вороже голосіння...

А там у сусідньому вікні торохтить скоростріл Летивітра. Помалу, рівномірно, доцільно, успішно. Як ті щурі, шибують собою в утечі перед рукою Кермича ворожі сили — визбірує їх розважно, але без упину, без уговку Летивітровий скоростріл. Забірає їм усяку можливість рятунку. Заступає дорогу зпереду, ззаду — із цього, з того боку. Куди ні кидають собою, чують скрізь зойки біля себе, бачать, як падають ранені, як усіх сил добувають, щоб пересунутися, переповзти в кущі, кущами, далі, далі од цього пекла зойків, од цього моря крові, від поля смерти.

Доки змагалися, доки опіралися — тепер починається божевільна втеча. Ніхто вже не думає про напад, про відбивання соймового будинку. Вже залишають і думку зметення ворога з його грізних становищ. Тепер одно стоїть перед ними — захиститися перед жахливими пащами! Яко змога далі, яко змога хутчій.

Бо кожне вікно — подих смерти! Лунають звідти крісові вибухи. Не на вітер, не для постраху — кожний добре обдуманий, кожний доцільний.

Гурт Кермича переживає хвилини найвищого напруження всіх нервів, усіх духових сил, фізичних. Німа мовчанка, грізна повага впала на цих людей, дике, жорстоке завзяття. Ніхто не бачить навіть, не звертає уваги, що тут то там захитається людина, схиляється на землю... Навіки вмовкає її кріс. У вічність задивляються широко розплющені очі. Тільки жах останньої хвилини на них засідає, зачаюється...

Несвідомо, мимохіттю двічі вже хитнулася голова Кермича. Коло самого уха засвистіло, зашуміло, кинуло в бік його головою. І тільки як порушилася голова, прийшла до душі свідомість, що тут майнула смерть, але не захопила його своїм подихом. Зблідло лице, ще більш, як було... Сполотніло. А очі вже полетіли в погоню. Шукають, слідкують.

Працюють з усієї сили. Натужені, злющі, би-стрі, соколині... Заискрилися... Знайшов. Побачив. Три пні дерев. За ними постаті... Ще одна куля — тепер в одвірок. Вліпилася. Нервовий рух. Хвилинка надуми. Постріл. Німе дозидання.

— Поцілив! — вимовляють шепотом уста і радісна усмішка заблисла на одну мить в очах.

Тепер роздивляється, як пурхають жахливо сполохані постаті. На всі боки. Сюди, туди... Чує, як торохтить у сусідньому вікні скоростріл, кидає очима в напрямку розбитого дерева, кущів. Кричить:

— Далі! Далі!

Й без того лопотить скоростріл. Без його завзиву. Без заохоти. Поки не докінчує діла знищення...

На хвилину вмовкає.

Кермич чує, як відходить од вікна Лети-вітер, як збирає товаришів. Дожидається хвилинку з увагою всіх нервів. Що буде? Що далі?... Тиша. Гомони чобіт. Що-раз далі, що-раз тихіше... Зовсім тихо... Дошкульна, розбільна тиша. Кермич знає, що буде, але ще більш од того дратується. Аж ось залітають до його мізку крісові стріли, знизу, вже біля соймового будинку. Назовні. В сутінках вечора бачить, як стрілою пролітають поєдинчі постаті. В різні боки. До парку.

До вулиці Міцкевича. Стають у розстрільну. Біжать. Чує крики: уррааа!... Не всілі встати на місці. Кидає все. Скликає останніх людей. Іде до наступу. У бій. Завзятий.

Затрачує пам'ять, почуття дійсності. Зрозуміння того, що діється довкола. Що він сам робить, що роблять його товариші... Як він іде — не знає. Як береже себе — не відчуває. Куди доходить — не має свідомости.

Чує мимохіттю якісь недоладні гомони. З чийх уст падають — не цікавиться. Сам він кричить, хрипить, звірячі згуки з грудей кидає...

Як довго йде це божевільне змагання, ні він не знає, ні його товариші. Ще й тіні пізнього вечора не спиняють їх у поході. Вже падає темрява ночі, а ще чути в-одно постріли. Такий гомін, що тремтять живчики. Ще йдуть з обох боків завзяті змагання. Чим далі відходять від соймового будинку, тим завзятіший опір ставить противник. Тепер уже не входить у гру убивчий міномет. Тепер не цільність пострілу, не завзяття рішає про успіх — сила. І та сила починає їх спиняти. Мали за собою частину парку, частину вулиці Міцкевича, частину одної поперечки праворуч. І мусіли спинитися. Бо виростав перед ними мур переважної сили противника. Сипалися на них з усіх вікон зайнятих ними вулиць крісові, бравнінгові постріли. Падало

на них домашнє знаряддя. Поночі не робило їм шкоди. Але приходило помалу до їх свідомости отверезіння.

Уже спинилася боротьба. Сповилися тінями темної ночі хати, дерева, кущі, люди. Де з них хто стояв, спиняється. Задивлений у чорну пашу невідомого простору. Заслуханий в останні гомони кривавого змагання. Загрожений свистінням заблуканих ворожих куль...

Роздивляються у становищі. Починають розуміти, що в остаточному висліді сьогоднішніх змагань — вони частинно оточені. Оточені з двох боків від парку, оточені муром ворожих кам'яниць, муром твердинь від занятої ними вулиці Міцкевича. Муром ворожих твердинь, звідки падають в-одно далі постріли. Що правда, тепер без шкоди для них. Але чи надовго? Найдовше, доки вкриває їх ніч. До ранку. І то коли б до ранку. Не могли знати, яка сила захована в цих кам'яничних твердинях. А ну ж така, що зважиться зробити випад до соймового будинку? А ну ж уночі оточать їх зо всіх боків? Що тоді?...

Такі думки юрбою напливали до голови Кермича, коли він пізно вночі обходив становища. Кріпив сили, підбадьорював, додавав завзятку. Нікому не говорив про свою

тривогу. Коли тут і там вказували йому на небезпеку кам'яничних стрілів, розвіював побоювання. Запевняв, що вже все забезпечено. І ще більше страждав од своїх неправдивих запевнювань. Приготовлював кожного зокрема, що не сміють ані думати в цю ніч про сон, про відпочинок, про підмогу, підкріплення. Взяли на плечі важкий обов'язок, ще важчий жде їх завтра. Доки не вийдуть переможцями.

Ближчим розяснював вагу їх завдання. Над частинами розстрільної настанавляв командантів на цю ніч. На велику, відповідальну, може й рішачу ніч.

Натрапив на Летивітра. Пішли вдвох далі. Задивлені в темряву ночі, заслухані в безупинні постріли. Йшли поміж свист куль, зовсім цього не помічаючи.

Летивітер в-одно зупиняється й задивлюється в темні бовдурі кам'яниць біля вулиці Міцкевича. Кожний стріл викликає прокльони на його уста. Врешті, коли трохи не сальва гримнула з цілого ряду кам'яниць, він промовив, схвилюваний:

— Ви розумієте, що це значить?

— Я від самого вечора уявляю собі всю небезпеку.

— Товаришу! Дозвольте мені покінчити з цим.

— Тепер? Поночі?... Ні.

- Тепер найкраще.
- Ніколи! Ні за яку ціну!
- Перед досвітком...
- Подумаємо.

Ішли далі мовчки. В головах обох кипіло від жахливих міркувань.

Кермич охоплював своїми думками всі становища, всі можливості дальшої боротьби й несподіванки, які може їм принести найближчий ранок, а навіть, навіть іще й ніч, навіть найближча хвилина. Він не знав сил противника, не знав його плянів, не міг знати, що приготовлюється цими безупинними стрілами. Не знав, що діється за ворожою розстрільною. Чи не заскочить їх на одному відтинкові, маленькому, але найбільш для них негодітному, ворожий наступ? Чи не переломить противник їх слабкої розстрільної? Що то, як павутинка, обснувала кущі парку, й поки йшла, поки пострах несла, поки не спинялася в своєму завзятку — була неподатлива. Була шалена, одчайдушна, але непереможна. А як спинилася — стала слабка, як павутинка. Де б не натиснути — прірветься! А раз прірветься, — як розшарпана мережка торочитиметься, доки не знидів, доки не змарніє, не пропаде.

І те незнання, що діється по тім боці розстрільної, жахом його душу сповняло. Бо знав, добре знав, які в нього сили. Знав,

які в них узагалі сили. Знав, що ні на що числити не може, ні на яку допомогу. І хоч би писав, хоч би благав, хоч би кричав, нікого не зворушить. Ніхто не прийде рятувати його. Тим більш, що пішов сам, добровільно, без нічиєї згоди.

Так, пішов і зламав силу ворога! Пішов вперед! А тепер стоїть і жахається... Ні! Пустий страх. Почав — кінчатиме! Піде вперед... далі!... Хоче і мусить піти вперед! З такого становища не уступається!

Чим далі — більш бадьоро розмовляв із стрільцями, що їх зустрічав по дорозі. Бачив, що люди несвідомі справи. Це його розважувало. Відчував з настроїв їх духа, що наказ до наступу виконали б без вагання. Хвилинку блукалася в його голові думка: а може б починати?... Ні!... Відразу захиталися в його голові проблиски постанови. Спинила його ніч. Здержувало його те, що чув праворуч од себе до пізнього вечора. Як крізь мряку нагадує собі страшну стрілянину коло казарми Фердинанда. Тепер уже там тихо. Що там було? Боротьба? Страшна, завзята боротьба?... Але який вислід? Що значить тепер ця тиша? Хто переміг? Годі. Не знає. А яке це важне для нього. Чи не найважливіше? Бо коли витримали ворожий наступ наші — він має забезпечене праве крило. Коли ж ні...

Але ні, ні! Мусіли відперти наступ! То

вже від вечора тиша. Були б уже мали ворога з того боку на своїх плечах. Мусіли витримати ворожий вогонь. Напевно відперли наступ!

Почав хвилюватися. Більш як перед годиною послав туди розвідчика й досі його ще немає. Ах! Та непевність, та непевність! Як вона підкошує силу.

Йшов прискореною ходою в напрямку соймового будинку. Надіявся дістати звістку.

Мусів послати повідомлення до штабу.

Летивітер одстав від нього. В його голові засіла скажена, божевільна думка, від якої кров йому в жилах грала. Коли усвідомлював собі, що його жде, що він незабаром зробити має.

Дивився на кам'яну стіну, чорний ряд будинків, що навис над здобутою ним вулицею.

Аж жах його проймає, коли згадає, який божевільний був цей його похід, як без пам'яті летів з малим гуртком стрільців, як уже не відпирав, як гнав перед собою ворога. Як що-раз рідшали ряди противника. Як у втечі губилися ліворуч у парку, як праворуч падали в обійми мурів і як затріскувалися за ними брами кам'яниць. Як з вікон сипався на них град куль. І як падали од них його стрільці.

Те останнє тільки як через мряку бачить у віддалі спогаду, як крізь сон собі нагадує. Бо тоді він цього не бачив. Коли йшов уперед, підганяли його гомони стрілів, засліплювали його дими, притолочував мізок гук гармат, які в-одно гриміли від площі Юра, а їх стрільна дзижчали в нього над головою, летіли на місто. Він попав у гарячковий стан безпам'ятного забуття. Кинений душевною силою волі, летів наосліп, летів безумно, не міг спинитися. Як довго те трівало — чи годину, чи тільки одну хвилинку — не знає. Це була вічність. Це було істніння поза часом, поза простором. Як він ішов, що його кулі не займали, яким способом зберігав свою голову — нічого не пам'ятає. Знає тільки, що спинила його ніч. Знає, що вже в сутінках ночі стояв на першій поперечці праворуч од вулиці Міцкевича. Там сповила його темрява. Тоді тільки він спам'ятався. Залишив товаришів і пішов роздивлятися, що зроблено, як вони стоять після пів дня змагань, чого можуть ждати од найближчого ранку.

А тепер розяснилося йому зовсім у голові. Він мусить здобути перш усього цей ряд твердинь. Це те діло, за яким він погнався. Це чин, якого він шукав. Тепер знайшов. Той чин жде його рук, його завзяття, його енергії.

Але — як? Як?...

Стоїть мовчки й тільки слухає, як гомонять пострілами темні, задивлені у ніч, таємничі вікна твердинь. І чим більш роздумує над способами боротьби, над способами здобування кам'яниці за кам'яницею, тим більш накипає в його крові жадова помсти, тим бистріше бють живчики.

Засліплює його вже жах жінок, дітей, розбивають його душу одчайні крики, благання, зойки... Йде в-одно далі й далі... Лишає за собою страшне діло знищення...

Не міг усидіти в тісному заперті мурів. Не слухав ради товариша, щоб приляг трохи, щоб сів бодай відпочити. Давило його груди бездільне доживання.

Прохав, щоб Кермич вислав над ранком людей, з якими він мав починати працю. Сам пішов на вільний простір.

Стояв край городу. Тремтів од холоду. То знову душно йому ставало. Розгортався.

Вслухався в тишу довкола себе. Чим далі поза північ, тим тихіше ставало в таємничих глибинах парку. Завмерло життя. Зачаївся жах минулої днини, жах ночі. Запала тиша. Неменше важка, бо почувалася вся гроза страхіття, що має прийти після німої тиші.

Але тим виразніше вривалися в душу гомони, що лунали довкола в місті. Здава-

лося, що всі вулиці оживилися під такт торохтіння скорострілів. Малося вражіння, що почався там дикий п'яний танок. До божевілья п'яний. Все місто попало в вир того танку. Все місто — великий обоз божевільних. І тільки один остався в ньому затишок — оцей понурий парк. Така в ньому тиша, такий спокій.

Заслуханий у бліду мовчанку свого оточення Летивітер жажнувся. Почувся коло нього чи зойк, чи стогін, чи шепіт благання... Стрівожився. Почав роздивлятися. Нічого не бачить. Нікого. Тільки безлисті, сухоребрі стовбури дерев. Нависли йому над головою, обіймають його своїми костомачами і... стогнуть.

Стогнуть дерева? Зойкають зранені дерева?... Це плач дерев, німе квиління дерев йому вчувається?

Як стояв, так мимохіттю порушився. Втікав од жахливого місця, втікав з обіймів розжалоблених велитів-дерев. Здавалось йому, що чує, як кров чурить з усіх тих ран, що їх робив своїм скорострілом. Утік, що сили. Боявся, що побачить у темноті червону кров...

Ішов. Чув шелест своєї ходи. Приводив себе до пам'яті, до рівноваги.

— Певно якийсь небога ранений лежить у кущах.

Ще раз завернувся. Пішов у кущі. За-

чепив за щось ногою. Зловив рукою. Небіжчик. Вбитий. Закостенів. Не міг роздивитися — свій чи ворог. Байдуже. Однаково йому лежати тут, хто б не був. Почув біль у душі. Відвернувся. Поплівся на край парку.

Минає йому час на дожданні. Чує биття серця, чує, як живчики нервуються. Нападає на нього втома. Спірається плечима до пня дерева. Як ні борониться, мусить спустити повіки на очі. Стоїть із заплющеними очима. Довго?... Не знає. Не пам'ятає. Здається, дуже недовго. Але досить, щоб продрогли кости. Намагається отрястися від втоми, від сонного настрою. Роздивляється по небі — темно. Ні зірки не видно. Прислухається, чи не почує яких гомонів. Нічого. Нічого... Тільки безупинне торохтіння скорострілів. І там і там, на всіх вулицях. Пальба крісів. А тут — тиша...

Аж ось якийсь рух, шурання чобіт, обережне чалапання. Має вражіння, що якісь люди намагаються йти навспиньках і мимоволі чалапають своїми чоботищами. Відразу здогадався, що це його година наближається. Підходить до гурта... „Свій“... Питається, чи пізно?... „Пята“... Чує, як тремтить... Бачить ясно — починається... „Як вдарить пята“, — вчуваються в його голові слова Кермича. Він має починати наступ. За пів години кипітиме у всьому парку боротьба.

Поки ще темно, мусять посунутися вперед. Щоб ворог не взяв у свої руки наступу.

Заходять від бічної вулиці. Підважують вікно. Вилетіло. Сунуть у нього темні по-статі. Здавлюють крик у хаті. Йдуть далі. На коридор. Сходами вгору. На останній поверх. Один за одним. Задзвенить штик. Стукне приклад кріса. Вдаряють чоботи до кам'яних сходів. Далі. Далі. Вгору... Вже на стриху. Хвилина — вони вже на сусідній кам'яниці. Потемки. Шушукають. Лізуть.

Чують вибух міномета. Чують, як гарчить скоростріл. Починається пальба. Залітають до них божевільні крики. В кам'яниці гомонять крісові постріли. Спускаються вниз. Заходять. Влітають. З Летивітрового кріса падає стріл. Другий. Третій. Зойки. Крик одчаю. Стріли. Крики. Божевілля. Кров. Стріли.

Далі вниз. Штики. Кров. Не бачать. Стріли. Рани. Голосіння. Жахливі оклики. Не чують. Танок тіл. Рук. Ніг. Горла... Хрипіння. Стріли...

Далі вниз. П'яний од стрілів. Од диму. Од крові. Купається в крові. Дико. Боже-вільно. Кров йому очі заступає. Мряка сте-литься...

Замовкають навіки постріли. З першої кам'яниці.

Розюшені летять. Як звірі. Горі сходами. Далі. Далі. Кам'яниця за кам'янницею. Не роз-

бірають. Винен — не винен? Кріс у хаті.
Мужчин... Стрілами. Штиками... Ледви га-
муються, де нічого немає. Де немає зброї.
Де немає познач боротьби.

Сліпі. Розюшені. Запінені.

Минають дні. Кожний з них — вічність. Хоч час мигом летить, стрілою, — кожна хвилина несе стільки жахливого й цікавого, бадьорого й розбільного, великих надій повного, то знову більш тривожного, що кожний день стає роком, десятками років у порівнянні із звичайним життям.

Минають Заячківському дні мигом... Так, що й оглянутися не може, ні зясувати пережитого. Хоч від давна вважає своє завдання у Львові вже за скінчене, і хоч почуває, що повинен би докласти всіх зусиль, щоб хутчій дістатися до свого повіту, він ніяк не всилі розстатися з цим нервом нового життя, що захопив його у свій вир. Бурхливі буруни насильно тримають його на спінених гривах. Змінчиві хвилі крутіжи подій приковують його увагу до свого, що-раз нового, обличчя. Не знає, що він тут робити має, почуває себе одною краплиною у вирі випадків. Дав собі вихопити живловій силі керму своїх думок, бажань, зусиль. Летить наосліп, як усе, що понад ним, довкола нього, разом із ним сплітається в таємних обіймах в одно принаadne й жахливе лице львівської революції.

З одного боку вважає, що, як член Національної Ради, мусить сидіти в її осідку, повинен радити з іншими, почуває вагу обов'язку на своїх плечах. Враз із цим родиться в його душі нервова цікавість до всього, що його оточує, що твориться з невідомого, росте, кріпшає, проявляється у нежданому вигляді. Не всілі відійти від що-раз то нових картин, що-раз то яркіших барв, у яких виявлюється народжування власного, рідного життя. Кожна нова подія спиняє його, задержує і, поки вона ще добре розвинеться, поки ще дійде до краю, вже нарастають інші, ще з більшою силою приковують його увагу, задержують, тримають його у Львові. І хоч відчуває, що там на місці, в повіті нервово ждуть його, що там усе кричить за ним, що більш доцільна й важна була б його праця там, ніж тут, що вся ця балачка на засіданнях Національної Ради — марне перемелювання з пустого в порожнє, даремне збавлювання часу, коли він повинен кинути всі свої сили, щоб добути із сел свого повіту, що тільки можна, людей на відсіч столиці, що безплідні всі ці наради у Львові, в огні в-одно сильнішої війни, тричі безплідні, безуспішні, безсилі, даремні, коли не стане їм у допомогу, в захист військова сила, — він не може зважитися покинути Львова. Неначе зачарований.

Те все, що діється довкола, стає таким цікавим явищем, так його захоплює, що хотів би бути скрізь, бачити все, про все знати, бути свідком і очевидцем подій, що, може, вже не повторяться в його житті. Що вперше й чи не в-останнє їх переживає! І хоч чув, що якийсь внутрішній голос кличе його до дійсної праці, хоч в-одно докоряє собі, що він і всі ті, що спинилися у Львові й проводять працю Національної Ради, замість, щоб передати всю владу в місті в руки військового командування, роблять злочинне діло, — він таки сидить тут. Почуває, що треба б послам, ув'язненим у Львові, розіхатися в повіті, переводити організацію життя на нових основах, кликати у великий дзвін тривоги: на допомогу загроженій столиці!

І замість того дивиться, як тиняються збиті з пуття люди з одного місця в друге, ходять на „засідання“, радять, то слухають „новин“, втікають із нарад з твердою постановою, щоб вихопитися як найхутче зі Львова, але, переночувавши, знову з'являються на засіданні з неменш рішучою постановою: ще тільки до полудня, ще тільки годинку, пів... — потім зараз першим потягом відідуть.

В-одно цим клопочуться, яким би то способом виїхати зі Львова? Куди? Яким шляхом? І чи зможуть безпечно ще перебратися бодай в один бік? Журяться, як далеко за-

везе їх потяг? Чи доїдуть залізницею в свої сторони? Чи взагалі ходять які потяги?

На всі питання дістають найбільш різнородні відповіді. Дуже суперечні. Кожна нова звістка заперечує попередню й відразу підкошує довірря до найближчої, яка ще має прийти до їх відома і вже заздалегідь, хоч як бажана, видається їм неправдивою, неможливою. А все ж таки бігають, розпитують, напастують, кого можуть, чи не дізнаються чого певного, чи не скаже їм хто, коли йде який потяг? Розуміється, той, кого запитують про це, дивиться на них з широко розкритими очима, як на божевільних. Хто ж про це може знати? Тепер? Тепер це кому в голові?

Звертаються настирливо до нової управи залізниць. Там розуміють їх силу, їх значіння, почуваються в обовязку уможливити їм виїзд, обіцяють наладити умисний потяг для панів послів і членів Національної Ради. Але при ближчому роздивлюванні цієї справи тратять голову. Коли це має статися? Ніхто не може нічого певного сказати. Їх повідомлять. Напевно повідомлять їх. Дадуть їм знати. Але потім ніхто їх про це не повідомляє. Сидять і ждуть і тільки з часом дізнаються, що в різні сторони вже такі потяги пішли. Тепер ще й на них накладаються: де ж вони були? Чому не залишили свої адреси?

Чому не навідувалися на залізничній станції? Але то ще ніщо не страчене, ще підуть. Напевно підуть потяги. Ще й вони зможуть виїхати... І вони знову мусять ждати нагоди. А тим часом минає день, заскакує їх ніч, знову лягають спати з тією ж самою постановою. І знову те саме...

А поки він так блукається в своєму гурті, вагається, що йому робити, не може зважитися на щось одно, але вже певне, від чого не відступив би, — бере живу участь у всьому, що діється довкола нього.

Ходить в-одно на засідання Національної Ради. Обдурює себе, що через участь у нарадах він стає співтворцем нових основ життя. Що правда, починає набіратися свідомости, що й там випадки перевалюються повз нього, без його співучасти, ба й через нього. Що й там є свій гурток, який наладжує діло по своїй волі, й коли радиться в інших, де й він приходить до слова, то тільки так про людське око, на ділі ж сам усе обдумує, сам приготує, сам усе робить і, чим далі, починає затіснюватися в чотирьох стінах, відгороджуватися від контролі покликаної до цього громади. Все ж таки він обдурює ще себе, що там і він співділає.

На його очах іде від першої хвили перемальовування старих прапорів на новий. Чорно-жовтого й біло-червоного на блакитно-

жовтий. Це йде по його думці, по лінії його змагань. При цьому він душею. Від віку стогне його земля під змаганням двох чужих державних прапорів: австрійського й польського. Цілі покоління нівечаться в піддержуванні одного то другого, в поборюванні одного або другого, в поборюванні обох. А вони далі мають над їх головами, вони далі толочать їх своєю вагою. І він сам відчуває це тиснення, відколи почав розуміти життя. І бачить, що в змаганнях двох прапорів, двох кольорів, двох державних ідей — ті члени його громадянства, що вели досі реальну політику, ставали твердо при австрійському прапорі, щоб піддержуванням його могли хоч трохи ослаблювати силу і впливи польського. Це було.

Але тепер? Коли знечевя не стало над цією землею чорно-жовтого прапору? Коли почалося змагання між двома іншими державними ідеями — українською й польською? Без посередників, без нічиєї опіки ні допомоги? Без відклику ні до кого?

Дивне! Над усім життям нової держави блукається, неначе її прокляття, ще й тепер, давній чорно-жовтий прапор австрійської лояльності, легальності, повертання очей до Відня, доживання наказів звідти, від тих, що там осталися, примірювання нових діл, нових зусиль, кожного вчинку, кожної думки

до тих гасел, які мають прийти від українських політиків з Відня. Зачароване коло, в якому крутиться все життя. Тим більш зачароване, що юрбляться у ньому, як замотиличені вівці, не тільки дотеперішні носії політичного життя, але попадають у нього й люди, які кидали гордо гасло вільної України — на словах. А тепер — на ділі — помагають топтатися у замотиличеному танкові коло австрійського прапору, австрійського цісарського престола, австрійської державної ідеї!

Захоплений у вир цього божевільного танку, він тільки в хвилинах проблиску ясних думок бачить усе виразно й оцінює правильно. Розуміє стан душі тих людей, що в їх руках опинилася тепер влада у Львові, влада в новій власній державі. Вони були зовсім осліплені блиском волі. Не підготовані до налаштування політично-державного життя самотійно, не визнавалися в становищі, в якому опинилися. Не можуть тверезо примиритися з цим, що розлетілася Австрія й українська Галичина прийшла до ролі самотійної вільної держави. Правда, завдання цих провідців нового життя незавидне. Їх держава має від першої хвилини в своєму серці домашню війну з ворожим елементом. Це, як не як, — дуже утруднює їм працю. Але ж подумав з них хто, що їм робити? Як

найкраще наладжувати нове життя? Чи не кинути б гасла нових ідей, чи не піти б на нові шляхи, вирватися з боєвої лінії у Львові на терен більш пригожий до творчої державної праці? Дістати волю рухів, простір до праці! Вони ж тут звязані, сковані війною, спутані боєвою лінією, приголомшені пострілами, прибиті трівогою за завтрашній день, за події найближчої години! Нехай би бунт здавлювало військове командування своїми засобами й способами, своїми методами, старими або новими, але доцільними, людяними або жорстокими, але відповідними до становища бунтарів проти державної української ідеї!

Не їм же ж цим журитися! Перед ними ж льот на вільні простори для творення основ нового державного життя!

Вся сила думки покидала його, коли на цьому спинявся. Хто? Хто мав би летіти? Хто мав би в новім осередку творити завязки нового життя? З ким про це говорити? Хто слухатиме цього? Ті, що стояли на верхах відродженої держави? Хіба ж не бачить того, яку вагу вони прикладають до видимого знаку своєї держави — до столиці? До всіх її центральних установ і представництва державно-адміністративного апарату? Було кричати, що даремні всі їх зусилля, щоб правити державою зі столиці, коли не мається

з тією ж державою ніякого зв'язку? Хіба ж буде хто прислухатися до цього голосу? Вони сидять ув'язнені не тільки ворожим духом столичного міста! Їх зв'язують традиції, їх держать тут родинні, товариські, службові й усякі інші зв'язки й привички. Через кайдани свого минулого життя ці діячі стають політичними й духовими інвалідами, немічними мячами в руках обставин, у кіхтях спогадів і примар минулого, невільникими що-раз то нових чуток і гасел, які їм кидає під ноги Відень і та жменька старих політиків, їхніх товаришів, людей таких далеких від того, щоб розуміти нове життя України, розколисане на революційних хвилях.

Невільники старих своїх примар і жахливого страхіття схвильованої вулиці.

До провідних ліній їх мізку достосовується вся їх праця. Починають перебірати легально владу від австрійських адміністраційних і військових достойників, підписують акти передачі, протоколи... Радіють... Радіють, як діти... А вулиця гуде, сопе, кипить від пострілів...

І Заячківський, хоч де-коли ясно дивиться на справу, в своїй роботі попадає у якийсь такий дивний стан духа, що не може ні вирватися з мурів міста, ні не всилі здобутися на самотійну думку в нарадах Національної

Ради. Коли слухає тривожних покликів Вітовського, щоб узяти закладників, притакує йому в душі, бачить крайню потребу цього, вважає це єдиною можливістю безпеки, хвилюється в душі, чому взагалі цього ще досі не зроблено, боїться, чи не буде вже запізно, чи не повтікали вже ті найбільш відповідні. Але як потім починає слухати міркувань тверезих політиків, що заявляються проти такого поступку і вказують на всі небезпеки неоглядного вчинку, між иншим заслоняються й тим, що от уже частина української землі в польських руках і вони своїм легкодушним вчинком можуть стягти необчислимі наслідки для життя тих Українців, що попалися під польське завоювання, для всього народнього маєтку на завоєваних землях, — забуває дуже швидко про свої думки зперед хвилини, погоджується з висновками промов спокійних політиків, голосує за ними, стає своїми плечима поруч із тими, що вяжуть руки військовій управі, кидають їй колоди під ноги. Коли потім входить у розмови з молодшими своїми товаришами, притакує їм, не розуміючи навіть того, що промовляє тепер проти себе, осуджує сам свої вчинки зперед хвилини, коли на засіданні сам причинювався до повалення сміливих, енергійних намірів молодого військового командування. Врешті затрачує навіть по-

чуття того, що він уже не всилі спокійно й тверезо думати і повинен, яко змога, хутчій вибіратися звідси.

І далі лишається.

Заячківський не уявляв собі, доки сидітиме так у Львові. Сидів би, сидів би, як би не викинула його врешті з міста тривога останньої неспаної ночі.

Від вечора до ранку торохтіли на вулицях скоростріли. Робили вражіння вуличних крівавих змагань, ручних боїв.

Всю ніч снувалися по кімнатах, як примари, стрівожені люди. Не знали, що діється на місті. Мали вражіння, що битва розпаліла довкола їх кам'яниці. А що й тут і там, з усіх боків торохтять скоростріли, не знати було, де наші, де ворог? Чи вже захопив усе місто? Не знати було, чи довкола їх кам'яниці свої, чи ворожі війська? Не знали, чиї це скоростріли.

Ждали, що кожна хвилина може принести їм нещастя. От, якась ворожа рука кине бомбу, висадить входову браму. Зараз після того з'являться в хаті озброєні люди, повернуть усе догори ногами, тягтимуть їх усіх, захоплених тут послів і членів Ради, у льохи, у підземелля вязниць. Бачили вже найближче своє майбутнє у найбільш чорних барвах, у найжахливіших картинах.

І за всю ніч мали змогу освоїтися з своєю долею. Ждали її, як визволення із стану страхіття, із стану непритомного дожидання того, що визіпилося до них, затягло довкола них свої зрадливі сіти, й тільки грається їх жахом, тривогою, їх розпукою. Лишає їм вигляди волі, щоб тим досадніших страждань зазнавали! Дає їм змогу снуватися вистрашеними тінями вільно по кімнатах, щоб іще тут вибилися з усіх сил, і як уже затягнеться сітка довкола них, як уже звяже їм рухи, нерви, думки, щоб падали відразу немічні в челюсти льохів.

То світили світло, то в побоюванні, щоб не поторощено їм вікон, гасили. Боялися, щоб світлом не звертати уваги на себе.

Але коло півночі така взяла їх досада, що зійшлися в одній кімнаті. Хазяїн добув пляшку сильної наливки й почав кріпити їх нерви. Ще не випили по чарці, як таємничо дзенькнула шибка й господар ухопився в ту ж мить за голову. Одні втікали під захист грубих мурів між вікнами, інші похилилися в напрямку голови господаря. Бачили там ледви помітний значок на чолі. Куля тільки доторкнулася до його шкіри на голові.

В одну мить погасили світло. Почали втікати до задніх кімнат. Бліді, вистрашені, полу-завмерлі. Тільки господар хати затри-

мав рівновагу в душі. Хоч сам не менш блідий, викликав вираз посміху на своє лице. Насміхався з боягузів. Сам проявляв майже задоволення. Казав, що вже минулася його біда. Він мав передчуття, що мусить дістати кулькою в голову. Ходив по місті, шукав її, щоб скорше зустріло його те, що наважилось, що його жде, що мусить статися. Там вона його не займала. Знайшла його аж у власній його хаті. Та вже минулося. Тепер уже він спокійний за себе.

Але тепер почав зовсім поважно виправляти своїх гостей додому. Ще цю ніч може саяк-так перебудуть. А вранці, як ще матимуть змогу вийти з міста, нехай не ждуть, нехай ідуть, нехай втікають. Бо вже, хто знає, що буде завтра, що принесе найближчий день, найближча ніч.

Вранці, як ще тільки починало світати, викотилося на небо сонце. Від його сяйва розяснювалися душі стрівожених людей. Порозвіювалися примари ночі. Тепер уже й світ їм став веселіщий і на душі було в них відрадніще. Давня звичка вже починала їх тягти до міста, щоб дізнатися, що це таке було вночі. Здається, нічого не змінилося. Символ українського панування у Львові — блакитно-жовтий прапор — має на ратуші, раює у ранішньому соняшньому промінні. Як гарно почувається тепер душа, коли вже

не чути торохтіння скорострілів, коли не видно попалу, що кріваво заглядає у вікна всю ніч із заходу зпоза міста. Як легко стає на серці, коли запала поранкова тиша, розсяяна усміхом-привітом лагідного, веселого сонця.

Але сильніші над радощі ранку були спогади бурхливої ночі. Як тільки наvertsалися до них, як тільки перелітали їм через голову, якась невидима сила підганяла їх, щоб хутчій, щоб зараз таки покидали місто, щоб утікали, бо хто знає, що означає ця тиша? Може це та зловіща, мертвецька тиша перед зміною? Коли одні уступили, а другі бояться ще засідки, йдуть помалу, уважливо, роздивляються на всі боки?... Але йдуть, йдуть вперед, посуваються... І не мине година, дві, вже й тут будуть і все вже тоді пропаде. Відітнуть їм усі шляхи, відріжуть усі дороги, запруть їх тут на цілі місяці, коли не на довше. А що їх ще може тут ждати? — На це ніхто з них не був цікавий. Що ж жде їх иншого, як не тюрма, коли прийде переможець? Хутчій, хутчій утікати!...

Ідуть пустими вулицями до Винник. Єдиним вільним іще шляхом. Єдиною дорогою, яка їм оставалася. Вже починають грати з усіх сторін постріли, та їх це не займає. Кожна хвилинка веде їх далі, далі від того пекла. Над головами в них ясне сонце, в повітрі

ніжне тепло пізнього осіннього ранку, з лісу, що при дорозі, повіває холодом. Ще тут і там здрігаються від жаху на згадку, що лісова глушина може визвірится на них скрито-вбийчим пострілом, що й тут ще загрожує їм те, від чого вони, здавалось би, втікли вже. Йдуть обережно. Роздивляються на всі боки; намагаються проглянути наскрізь темні глибини лісу. До всього прислухаються... Входять у розмови із стрічними людьми, щоб згуком свого голосу прогнати тривогу схвилюваної душі.

Поки не пройшли крізь ліс, поки не минули Винник, поки не опинилися в чистому полі, на рідній землі, серед своїх, своїх, рідних людей.

Мандрують у гурті. Всю днину проводить їх осіннє сонце, яке не томить, тільки душу звеселяє. Але ні сонце, ні розлогі лани не всилі були розвіяти гірких настроїв їх духа. Бо сильніше, ніж сірі картини осінньої природи, вражав їх душу гомін гарматних пострілів, що сьогодні ще сильніше гриміли у Львові. Не могли усвідомити собі, хто бив із цих гармат. І поки ще перебалакали про це, поки прийшли до якогось висновку, почули в повітрі шум літака. Торохтів, гомонів над головами в них. Уже полетів над місто цей звістун нових подій, звістун дожиданої

допомоги, нових змагань, перемінного щастя війни. Очі свої видивляли, щоб пізнати, чий це літак. І хоч не могли бачити голим оком, мали ту певність, що ні чий він не буде, як тільки польський або французький. Така дрібничка, як поява літака, забрала в них увесь спокій. Захитала всіми їх надіями. Навіяла хмари на їх очі.

Йшли крізь села й прислухалися до принагідних голосів цієї землі. Входили в розмови з селянами, жінками, дітьми, хотіли пізнати настрої села. Скрізь дізнавалися, що лагодять або вже й відослали хліб, картоплю возами до Львова, для війська. Збираються вже парубки, будуть іти. Чи вже пішов хто — не могли знати.

Увійшли за увесь день більш, ніж три милі. Ще досить далеко до вечора, як наблизилися до затишного села, відбитого від головних шляхів. Тут хотіли заночувати.

Бачили під селом велику роботу на двірському лані. Могли мати вражіння, що чи не всі мешканці села вийшли на лан копати картоплю. На всьому лані, куди оком не кинь, увихаються люди — чоловіки, жінки, дівчата, парубки, підростки-діти... Всі коло однакової роботи. Скрізь купинки картоплі і та хмара народу порасться коло них. Кошами зносять до неповних мішків. Аж дивно, що такий великий лан картоплі в одному дні вибрали, в одному дні в мішки заладують.

Пізніше дізналися, що це двірський лан. Що це громада постановила вчора на зборі зібрати сьогодні картоплю й відвезти найближчого дня до Львова для війська, для цивільного населення в українській частині міста. І дізналися, що цей лан мав пропадати, бо люди не могли зговоритися з паном що до ціни. Аж ось по добрій волі, по постанові громади зробили за день те, чого панові тижні дожидатись довелося б!

А поки-що дивилися і подивляли й нічого не розуміли.

Вже під селом побачили вартового. Молодий парубок у сільській одежі з крісом через плечі. Підходить, питається, хто вони. Кажуть свої назвища. Двох з них знав. У ту ж мить здоровить їх по військовому звичаї. Вітає й запрошує. Веде до найближчої варти. По дорозі розпитує, що там, як там у Львові? Всею душею заслухується у їх відповіді. Розповідає, що то вже в них зроблено, що ще приготовляється. Завтра і він і цілий гурт парубків іде на відсіч Львова. Завтра везуть два вози хлібів і всю картоплю. Показує на лан. Розповідає всю його історію. А очі в нього іскряться на радощах. А віддих йому захоплює із захвату.

Тепер уже попадали від варти до варти, з рук у руки, поки не дібралися до знайомого господаря.

Він тепер найважливіша особа в селі. Його вчора на сільському зборі вибрали громадським комісаром... Почали вітатися. Поздоровляли одні одних. Серед жвавої розмови розповідали кожний свою журбу, свої тривоги, надії.

Комісар починає малювати їм настрій села. Це все, що діється в селі, і що ще пригортається, постановили вчора. Всі сили для війни, все для захисту Львова, для допомоги своїм. А щоб не дістати удару в плечі, постановили заарештувати всіх Поляків у селі. Сидять у читальні під сторожею дідич із жінкою й донькою, двірська служба, учителька Полька, почтар і два жандарми Поляки. Сидять усі від вчора.

Де?... У читальні?...

В читальні...

Хіба ж у них така велика читальня?...

Велика? Одна кімната, досить велика!...

В одній кімнаті сидять?...

Дивилися на них здивованими очима. Щось таке розяснювали... комісар, його син, інші господарі...

Хіба ж є де більші арешти? А хлопці ж як сиділи за вибори? Хіба ж не душилися в одній кімнаті?

Пояснювали це зовсім звичайно, зовсім природно. У Заячківського застоїла душа. Він зрозумів, що годі інакше було робити

три милі від Львова, де йде така завзята боротьба оце вже восьмий день. Але з другого боку мужчини й жінки — в одній кімнаті... Це щось таке болюче.

Почали докоряти, чого заарештовано жінок?

Комісар трохи збентежився. Дивиться на своїх товаришів. Розуміє їх німі, мовчазні відповіді. І в ту ж мить починає їх оправдувати, тих, що це зробили.

То треба було чути, як та учителька збиткувала їх діти, як насміхалася з людей. То така запекла шовіністка! Коли б її не заперли, вона була б напевно шпіонувала. Правда, що воно гірко жінок тримати в криміналі, але то вже такий час настав. А ще такий, як ця, то й криміналу замало! На неї все село має таку злість! Він мусів чим хутше заперти її, щоб її парубки не позбиткували! Для неї кримінал — то ще рятунок. Нехай богові молиться, що й так їй минулося...

А чого ж паню з двору взяли з донькою?

Тут уже син комісара дає відповідь — двадцятьпятилітній парубок.

Він переводив у дворі з іншими ревізію. Знайшли більш, як сорок крісів. Пів села ними озброїли... Бачили скрізь варти по селі? То все в людей кріси з двору. То було їх так лишити? Пани скрізь лагодилися до повстання! Не штука, що їм не пощастило! А

як би наші не захопили були Львова? Що то було б діялося на селах? То якась ласка божя на людей, що не прийшли до того каліцтва! Пани вже лагодилися заводити панщину!

— Дивіться, — мовить, — лан картоплі стояв і пан ані раз не хотів поступитися. Каже: Нехай пропадає... А він ждав от чого? Крісами хотів нас гонити на панщину? Та ще з ним тепер панькатися?

Комісар уважав за відповідне дати пояснення до слів свого сина:

— То вже до краю наповнилася чаша нашого горя. Так пани в останньому році гралися з народом, що тепер нехай богові дякують, коли на малому скінчилося.

— Але все ж таки — жінки, — завважує один з товаришів Заячківського. — Що будете робити з бабами?

— Поки-що — тримаємо. Потім побачимо.

— А як... так випускаєте їх на бік, як їм чого... ніби то треба?... Є там такий будиночок? — питається далі окольним шляхом.

На нього подивилися, здивовані. Перший зрозумів його слова комісар.

— Та... нема.

— Е... Нема?... А як же ж? — посміхнувся.

Комісарові стало ніяково. Почув це як поважний докір.

— Та ми про це не подумали... На смерть забули!...

— Та воно правда! Гірке було життя! А все ж таки — що б там не було, — це ж люди.

— Правда, пане после!

— Може б так, пане комісарю, знайти який спосіб на це?

Говорили дуже здалеку. Розуміли весь біль хлопської душі. Розуміли мову загроженої у самих підставах хлопської долі. Вміли вшанувати вибух мужицької любови до своєї рідної землі, до своєї України.

Як гураган схопилася в мужицьких душах, блиснула перед їх очима — вільна Україна. Дала їм у руки те, чого ніколи не мали: волю і силу над противником. Але й поклала на їх плечі обов'язок — берегти, щоб той ворог підступом не одібрав у них завойованої волі.

Дивилися на все те, що тут застали, як на відруховий вчинок села, гнобленого досі жменькою чужої сили. Грубий, що правда, досадний, болючий. Але далекий ще від того, на що заслужили собі ці, що гралися з вогнем.

Що ж сталося? Арештовано всіх панів — чоловіків, жінок?... Приміщено в одній кімнаті?... Дуже неприємна справа.

Але бодай живі, цілі! Ще й дістали дах над головою. Ще й діставали страву — мужицьку: картоплю й кулешу. (Казав комісар, що пани й не доторкнулися до цієї страви.) Поставлено коло них сторожу.

А що там мужики забули по вигоді? Що досі ще не подбали про те, щоб доставити панам подушок?... Чи ж то можна забезпечити в'язням усю вигоду в такий час тривоги? Три милі від місця завзятих змагань?

Та й ще одно: зробили, як знали! Мало ж то насиділися вони в криміналах за страйки, за вибори? За всякі дрібнички? Хіба ж вони не зазнали на своїй шкурі, які то вигоди давали їм пани у криміналах? Що посіяли — збирають. Як навчили, так мають.

Заячківський роздумував про це все. Спершу підпав під вплив мужицького розумування. Але зараз таки почав визволятися зпід нього. Хоч як можна і треба було це зрозуміти й оправдати, все ж таки і він і його товариші хотіли злагодити долю в'язнів — бодай жінок. Бодай жінок та дітей.

Починають окольним шляхом оповідати, як то скрізь відбувалися революції. То чоловіків придержують, в'язнять, карають. Жінок не займають. Ще як би то такі завзяті, як та вчителька, то нехай би. Але треба б мати окрему кімнату для них. Та й, як не що, то бодай соломи їм кинути.

— Там нема соломи?

— Та ще не принесли. Де то стає голови до всього!

Почувається в голосі комісара оправдання, каяття...

— А сьогодні йде вже друга ніч, — мовить Заячківський. — Знаєте що? Ми радили б вам, пане комісарю, зробіть по-божому та по-людськи. Вони тяжкі нам вороги!

— Ой, тяжкі, пане докторе!

— Я знаю! Я розумію вашу душу! — притакує йому Заячківський зумисне, щоб витворити щиріший настрій і тим певніше переперти свою думку. — Вони цього не заслужили. Але як би то на світі були тільки ми та вони, чорт їх нехай візьме! Тільки, знаєте, на світі є ще й інші народи, які мають тут також де-яке слово. І ми мусимо дивитися й на них. На нас і так будуть набріхувати. То нехай, бодай, тільки брешуть. Нехай не можуть сказати правди. Нехай усякий колись побачить, що це все була брехня!

— Та так! — мовить комісар.

— Знаєте, пане комісарю, що я б вам порадив? Ви тих бабів таки повипускайте. Запріть їх усіх у дворі. Поставте їм там варту, та нехай сидять. Скажіть сами, вони ж у вашій читальні навіть не мають де свої потреби полагодити. Занехарять вам читальню.

— Таки так. Правду пан доктор кажуть. Я таки скличу зараз комітет. Та й зробимо так, як пани посла радять.

— Бабів запріть у дворі. А хлопів переведіть із читальні до школи. Нехай їм туди

принесуть із двору подушки та й ще там що. Вам і так читальні буде треба. Та й чого вам їх годувати? Волієте збирати харчі для наших до Львова. А їм нехай у дворі варять та нехай їм приносять їсти.

Комісар притакував, але спершу дуже непевно. Той доктор добре говорив. Пощо їх годувати, коли вони можуть сами прогодувати себе. Але то не буде те, чого хотів їх комітет. То не буде кара для панів. А їм найбільш ходило про це, щоб панів трохи присмирити. Щоб трохи почули силу хлопського кулака!

Не знав, чи комітет погодиться з цим. Але мусів признати, що вони багато де-чого не виконали супроти в'язнів, що треба б було доконче зробити. Дуже промовляли йому до душі слова Заячківського, що мусять показати себе культурнішими, ніж були ті, чие ярмо вони тепер скинули.

Як дізнався Заячківський пізно вночі — жінки ночували вже цю ніч у дворі, а чоловіки в школі. Жінки боялися йти до двору. Сам комісар мусів проводити їх. Так йому дякували, так руки стискали. Казали, що до смерті йому цього не забудуть.

Комісар, оповідаючи це, посміхався. Казав, що та, що найбільш йому дякувала — вчителька — першого його пішле на шибеницю, як би вдерлися сюди Ляхи.

— Але може бог не допустить до такого нещастя! Ми рятуємо, чим можемо. Відослали парубків до Львова. Вчора відвезли вісім возів картоплі і віз хліба. Завтра ще посилаємо і людей і харчі. Щоб наше військо не мліло в голоді. Скажіть, панове посли, як воно скінчиться?

Це останнє питання висловило всю глибоку журбу його душі.

— Як воно скінчиться? — питає сам себе теж Заячківський.

І не знаходить ніякої відповіді. Тепер уже, коли вийшов зі Львова, коли по дорозі ввесь день чули стріли гармат і ніяк не могли зміркувати, хто то так бє, і не міг уже дізнатися, що діється у Львові, важка журба прибила його голову.

— Мусить бути добре, пане комісарю! — крикнув з досади. — Коли всі постоять так за справу, як ви тут, — мусить бути добре. Комісар посміхнувся непевно:

— Дай то, боже!

Але з його оклику бачилося, що в його душі більш було тривоги, ніж надії.

Заячківський лежить хворий. Лікарь ствердив у нього сильну еспанку. Наказав як найбільший спокій, не дай, боже, перестудитися.

Помалу вертають йому вже сили. Починає обтрясатися з апатії, в яку попав був підчас

недуги. Найчастіше лежить іще з заплющеними очима і вдивляється в картини з недавнього минулого. Пересувається йому перед очі похід військ, атаки. Вчуваються крики ворога, що йде до наступу, тріскотня крісів, торохтіння скорострілів, свист куль, гомони гарматних вибухів. Переживає ще раз і ще раз усе те пекло, що його перестраждав за час свого побуту у Львові в першому листопадовому тижні.

Потім блукається по селах, прислухається до голосу рідної землі, яка почула про боротьбу у Львові, йде на підмогу.

Картини міняються.

Бачить тисячі, десятки тисяч жовнярів, що переїздили з України, з Галичини, з усіх усюдів через Ходорів, Стрий і далі на Угорщину, до Чехії, Австрії... Що там не діялося?... Які дикі картини! Як люди тиснулися, дерлися, билися, скидали одні одних, щоб тільки забезпечити собі місце! Як мерли підчас їзди, замерзали, як їхали на дахах у полотняних блюзах підчас морозів, падали неживі!... Як вночі голови їм зривало на нових мостах, пов'язаних угорі поперечками.

І як залізнична служба знала, що смерть жде тих людей зараз на першому мості, як переконувала їх про це, але те все не помагало. Нікого не слухали, нікому не вірили, їхали на безголовя, бо їхати мусіли, бо тут

ждала їх — так їм здавалося — неминуча смерть!

І то скрізь, куди не переїздив — бачив таке. На кожній станції вдиралися до потягу нові люди, які йшли досі пішки полями і тепер доскочили до залізничного шляху та вже не хотіли попуститися його.

Чим далі їде — те саме, в-одно те саме...

В Станиславові, в Коломиї... Скрізь. Усюди. А що ж у інших містах? Така збурена повінь народу, викиненого з колії життя!... Те відбірання клунків, обдирання, грабіж, зривання плащів, чобіт — серед зими...

А там натрапляють на своїх людей. Голих, босих. Ледви живих. Ненавистю всієї душі вибухають при оповіданні, як обдирали їх до сорочки Мадяри, Чехи, тих знов Поляки. До тюрми вели. Одних закидали в льохи, інші втікали. До них стріляли. Хто падав, хто рятувався. Вони втікли — босі, в одній сорочці.

А того оповідання слухають козаки і з більшим ще завзятком здирають, що можуть, із чужинців. Кидають чоботи своїм. Дають їм загорнутися в плащ. Беруть відразу до служби.

Ті противляться. Лають. Кажуть, що мусять навідатися до хати. Їх не пускають. Крики, лайки. Жахливе страхіття!

Ох, як би він хотів уже мати хоч хвилинку спокою від тих жорстоких картин! Ох, коли б те все вже забути!

Ловиться за голову й чує, як жар бє від неї. Як у висках товчється! Як йому то блискавиці скачуть перед очима, то чорна пїтьма на мізок западає. Змагається з примарами. З привидами. Не може спам'ятатися, де він, що з ним? Врешті чує сопїт машини. Оце він їде на машині із Станиславова до Снятина. Машиніст Німець робить службу. З ним їде на машині чотирьох палячів. Він вправляє їх. Показує, як мають вести потяг. Вони за-певняють, що вже знають усе, що треба знати машиністові. Він їде з ними, випробовує їх. Немає часу на практику та іспит. Одна така їзда під рукою досвідного машиніста — і вони від завтра будуть самостійними машиністами.

Чує:

„Думали панове Поляки, що як вони не будуть робити служби в нашій державі, то в нас стануть потяги! Го, го! А хто ж то досі робив службу? Панове машиністи? Він собі люльку курив, винце попивав, а я гнав машину! Тільки, що він іспитований маши-ніст за декретом, гарну платню має. — А я па-ляч. То хто провадив потяги? Вони? Пани?... Ми! Палячі!...“

І дійсно, цей машиніст Німець казав, що цим людям нічого вже більш не треба. Зна-ють усі таємниці залізничої справи. Вже дванадцять палячів за цей тиждень випро-бував. Всі вони вже сьогодні машиністи,

ведуть потяги! Завтра ще цих чотирьох прибуде. Є люди, є! Тільки пошукати!...

Переїздили через станції. Скрізь українська розмова в урядуванні. Тут і там робить службу Поляк або Жид, калічить мову, але говорить, порозумівається в службі по-українськи.

На однім перестанку спинилися довше. Вийшов дивний чоловічок. Згорблений, прибитий. Повідомляє про щось машиніста. Машиніст вислухав, але й він і всі чотири палячі злазять з машини, йдуть до станції.

Коли вже їхали далі, машиніст мовить до Заячківського:

„Ви бачили того чоловіка? Це стаційний слуга. Начальник і два урядовці втікли. В першім замішанні ніхто про це не знав. Службу хтось робить. Аж ось дізнаються, що службу робить стаційний слуга. Питаються: що, як? Чи він вміє? Звідки вміє? Каже, що він уже скільки років робить службу. Начальник навчив його. Сам грає в карти, або виїздить, а він усіх панів заступає на станції. Спробували: сюди-туди — все знає. І лишили його „начальником станції“. Але кожний машиніст, як переїздить через цей перестанок, спиняється і сам переконується, чи пан „начальник“ не помилився“.

„Ну?“

„Де там! То небагато справдішніх началь-

ників робить так гарно службу. Він дістав добру школу. Вже коли пан начальник міг довіряти йому, то видно добре його вимуштрував“.

„Це наші „будучі державні мужі“ — мовить Заячківський. — Це таланти, які або не дістали офіційної освіти, або, коли треба було тільки досвіду, оставалися завсїгди в тіни, бо в сонці мусів бути хтось із пануючої, державної нації“.

„Тепер не стало у вас карієровичів, про-текціоністів, розкривається в вас шлях для людей праці, знання, для талантів. Я Німець. Але я залюбки прийняв працю в вашій державі. Ви тільки почали будувати, але ви її збудуєте із своїм людським матеріалом! — мовить машиніст Німець. — Це вже видно відразу“.

А Заячківський слухає того всього і з дива вийти не може. Він просидів у львівському пеклі сім днів — дивився на криваві змагання за столицю. Тремтів на думку, що упаде Львів і все впаде. Перш за все може впасти Перемишль. Привернуть сполуку між Перемишлем і Львовом. Дістануть львівські Поляки підмогу, відберуть столицю. А вслід за тим піднесуть голову Поляки всюди на провінції. І пропаде надія на кращу будуччину.

З такими вражіннями й думками він виїхав зі Львова. Аж ось бачить, що, коли там

іде боротьба за поодинокі вулиці, доми... тут на провінції зорганізувалася вже держава. Найважливіші артерії державного життя — залізниці — справляються із своїм важким завданням. І то в такому часі, коли мусять перекинути через Галичину десятки тисяч чужого здемобілізованого війська, коли весь польський залізничний персонал саботує, певний того, що без нього не зможуть Українці порадити собі. Бо людей не мають! Бо вся система йшла в тому напрямку, щоб залізниці на українській землі обслуговувалися чужинцями!

А тут нема ніякого застою. Навпаки. За тиждень переведено організаційну працю тої міри, що на це в іншому часі і років мало!

Машина сопе й садить із скорістю більш, ніж поспішного потягу. А Заячківський сидить на ній із запертим віддихом. Їде й дивується, чому яка ворожа рука не кине де перед них на залізничний шлях бомби? Чому не пішле їх на цій пекольній машині у безвісти?

Ще й тепер дроз пролітає все його тіло на згадку про ту шалену їзду в другому тижні революції. Тепер, коли він уже добився до хати, коли лежить у вигідному ліжку, він не відважився б іще раз дозволити собі на таку їзду на безголовя!

У його мізку счиняється якийсь заколот.

Це тарахкотять скоростріли, що то ними командування острілювало вулиці всю останню ніч їх побуту у Львові.

Заячківський вслухається в те торохтіння. Воно мізок йому шарпає. Непомітно перекидається у лопіт і ломіт коліс машини, яка сипле у чорну темряву ночі мільйонами іскряних зір. Несе його у безвісти на безголова! Болючий свист перетинає повітря — то вогняний упир перелітає через міст, сопе, гуде, лопотить, торохтить...

І знов тиша... Така німа тиша... Він приходить до пам'яті, роздивляється по хаті... Чує притишену ходу дружини.

— Ти не спиш, Павлусю? — промовляє до нього, підступаючи до його ліжка.

Нічого їй не відповідає. Дивиться мовчки на неї.

— Легше тобі вже, коханий?...

— Легше.

— Ая... Так тільки кажеш. Хочеш мене розважити. Ти маєш знов сильнішу гарячку.

— Не знаю. Здається, ні...

— Павлусю, дати тобі води з соком?

Він простягає руку. Марійка подає йому воду з малиновим соком.

— Болить голова?

— Так мені ще трохи шумить у голові.

— Може післати ще за лікарем?

— А що ж він мені допоможе? Мені вже лекше.

— Ти так кидаєшся у сні.

— Так мені все те колотиться в голові.

— Бідний мій! Чого я тебе пустила до Львова!

Заячківський дивиться на неї з докором:

— Марійко. Таке переживається тільки раз у житті.

— Що тобі з того, коли там загрожувала тобі така небезпека. Накрийся добре. Я відчиню вікно.

— Добре, добре. Як там гарно на дворі. Чудовий листопад. Бідні наші хлопці, мають бодай гарний час. Такого листопада давно не було! То для нас так. Для нашої війни! Щоб наші козаки трималися гарно на становищах.

Марійка після хвилини:

— Були вчора в нас Дужий і Сумний.

— Чому ж не прийшли до мене? Бояться?

— Я перепросила їх. Тобі треба спокою.

— Я вже здоровий. Як прийдуть, проси їх. А може — пішли за ними коні. Завтра вже й так їду до міста.

— Що ти? Що ти собі думаєш? Я пустила б тебе хорого з хати?

— Марійко, мені не вільно тепер хорувати.

Марійка подивилася на нього стрівоженими очима. Їй здавалося, що він уже зараз

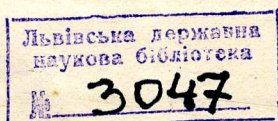
встане, сяде на візок, поїде... Але коли побачила його каламутний погляд, погамувалася:

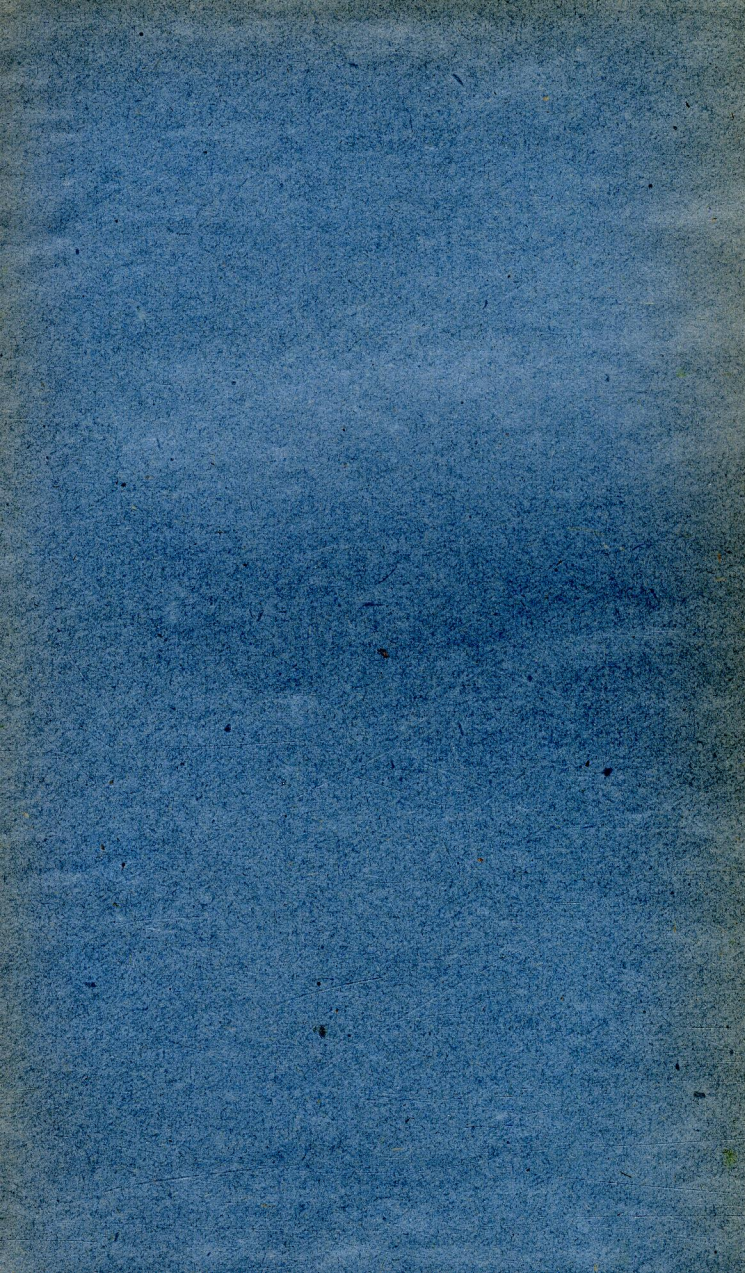
— Павлусю, прошу тебе! Не денервуйся. Коли dokonче хочеш, я пішлю, пішлю за ними. Тільки обіцяй мені, що не будеш нервуватися.

— Що значить те все в порівнянні з тим, що я пережив і що в-одно переживаю. Дитяча забавка. Я дуже хотів би бачитися з товаришами.

Він ще ні з ким не балакав. До Снятина приїхав уже в гарячці. Дістав там військові коні і так приїхав майже непритомний додому. Вже кілька днів лежить у гарячці. Тепер погодилися на тому, що Марійка післала коні за приятелями.

Кінець першого тому.

(58)

3047

12 p. 12. 1986

101

ЗБ494/І,2 34896

АНТІН КРУШЕЛЬНИЦЬКИЙ

ДУЖИМ ПОМАХОМ КРИЛ

РОМАН

ПЕРШИЙ ТОМ

(Друга частина)

КИЇВ • ВІДЕНЬ • ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО „ЧАЙКА“